ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК—ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ
ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

9(с21к)г
Щ 49

ДАН. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

РЕЛІКВІІ СТАРОГО КИЇВСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

КИЇВ—1925

[902.6 (47.711.К.)]

Окрема відбитка із Збірника „Київ та його околиця“
за редаг. голови секції акад. М. Грушевського.

Київ. Окрліт Ч. 13051—1925.
Держтрест „Київ-Друк“,
2-га друкар. Пушкинська, 4
Замовлен. Ч. 3196—300.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК—ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ
ACADEMIE DES SCIENSES D'UKRAINE—SECTION HISTORICUE

9(с2ік)Г
Щ49

ДАН. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

РЕЛІКВІЇ СТАРОГО КИЇВСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Е07.

КІУ
Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР
1964

КИЇВ—1925

В культурних землях Західньої Европи майже кожне більш-менш значне старе місто зберегло велику кількість архітектурних і взагалі матеріяльних пам'яток свого минулого. Там уміли шанувати пам'ятки певних станів розвитку своєї культури, уміли з'єднувати безупинний поступ з уважливим і бережливим відношенням до реліквій своєї історії.

На жаль, наш старий сивий Київ цим похвалитися не може. Иого довге многотисячолітнє життя було занадто бурхливе, щоб зберегти свою старовину.

В центрі багатого краю, на великій рівнині, незахищеній природою від ворожих нападів, Київ багато терпів від усяких народів, що один за одним, або цілими низками мандрували й хазяїнували по широких українських просторах. Київ не завжди сам писав книгу життя свого: не одна сторінка цеї історії вписана чужою рукою, чужою волею; чужою волею й вирвана.

Постійні пожежі й инші стихійні нещастя й прикрі історичні події довгого й бурхливого життя руйнували старе місто, збудоване до того-ж з нетривкого дерева, нищили його пам'ятки—цю неписану пам'яткову історію Києва і стирали її з людської пам'яти. Київу часто доводилось перебувати в руїнах. Не дарма граф Сегюр, французький посол при дворі Єкатерини II, побувавши у Київі, писав: «під'їжджаючи до Київа, переживаєш те особливе почуття поваги, що завжди викликає вигляд руїн» [1]. На жаль, це почуття поваги перед історичними руїнами, що ми бачимо у французького посла—чужинця не завжди було у самих киян (хоч в де-які доби у них бувало спеціяльне захоплення своєю старовиною й археологією) до своїх рідних руїн, і часто ті нечисленні і з художнього й історичного боку незвичайно цінні й важливі рештки сивої давнини, що залишились ще від ріжних стихійних пригод, остаточно руйнувались руками місцевих некультурних діячів, що з незрозумілою завзятістю поспішались їх нищити і заміняти творами нових і часто бездарних майстрів.

Не будемо говорити про середньовічний Київ,—від нього, здається, не лишилось жадної будови. Але чи багато залишилось цивільних будинків з пізніших доб—ренесансу й бароко?

Не залишилось і такої видатної будівлі барокової доби, як міська ратуша, де урядував київський магістрат. В Західній Европі ратуша міська завжди є не тільки окрасою міської площі, але одним з найвидатніших будинків міста. Там збереглося їх чимало навіть з готичної доби, не кажучи вже про доби пізніші. А Київ не зберіг не лише деревляних ратушів XVI—XVII ст., але й тих кам'яних будинків барокового й ампірного, що зміняючи один одного зосереджували в собі головний нерв київського самоврядування в XVIII й до третьої чверти XIX ст.

Не лише будинків, але й инших реліквій самоврядування київського старіших доб не збереглося: ні оригіналів грамот і привілеїв

---

[1] Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей Кіевъ, 1874, т. II, с. 157.

ні книг цехових найстарших, ні старих прапорів магістратських і цехових, ні печаток і т. и.

Уважні архівні розшуки й досліди можливо й виявлять де-які архітектурні деталі магістратського будинку та його оточення—подвір'я, площі, на якій він стояв, деталі внутрішнього убрання; можливо ще знайдуться й де-які з побутових речей, звязані з життям цехів київських.

Докладні архівні досліди й розшуки не входять в завдання цієї статті. Вона має на меті дати лише описання київської ратуші й загальний нарис реліквій київського самоврядування доб пізніших, що переховуються у відділі «Старий Київ» Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Київі, й притягує інші дані лише остільки, оскільки це потрібно для розуміння перших [1].

В де-кількох словах ми нагадаємо головні факти з історії київського самоврядування [2].

Вічову добу ми обминаємо.

За словами В. Б. Антоновича [3], міські права Київа були забезпечені ще в першій половині XV ст. грамотою в. кн. Витовта і остаточно стверджені наприкінці XV ст., в 1499 р., коли вел. кн. Литовський подарував Київу спеціяльною грамотою магдебурзьке право без усяких обмежень, через що київські мішане робились незалежними й непідсудними київському воєводі, а управлялися й судилися сами. Міські промисли й торгівля були або цілком звільнені від податків, або обкладені податками невеликими й докладно зазначеними [4]. Тому Київ, не зважаючи на те, що був як-раз перед цим зруйнований Едігеєм, швидко почав відживати, забудовуватись, багатіти.

Трохи згодом київське ремісництво почало організуватись у цехи по західньо-европейських зразках. Цехів спочатку було лише чотири, але пізніше кількість їх значно збільшилася і на початку XIX ст. їх було 15. Цеховий устрій, що родився в чужих умовах західньо-европейського міського життя, на українському ґрунті почав швидко розвиватись і рости: тут, в землях, вихованих на вічових принципах князівської доби, була сприятлива стихія для їх розвитку.

Інституція, що керувала містом, називалась магістратом і складалася згідно з грамотою Сигизмунда-Августа 1544 року з 12 виборних членів, що розпадались на дві колегії: одна відала адміністрацією й міським господарством; друга—судом [5]. На чолі міського самоврядування, а також першої колегії стояв війт, якого обирали на все життя

---

[1] Розгляд грамот і цехових книг не ввійдуть у цей начерк, бо вони являются предметами спеціяльних дослідків инших авторів.

[2] Про це докладніше дивись у Антоновича В. Б. Кіевъ, его судьба и значение съ XIV по XVI столѣтіе (1362—1569). Монографіи по исторіи Запад. и Юго-Запад. Россіи. Кіевъ, 1885; Антоновичъ. Кіевскіе войты—эпизоды изъ исторіи город. самоуправленія въ Кіевѣ в XVI—XVII столѣтіяхъ (монографія), Кіевское представительство прежняго времени (Кіев. Старина, 1882 маї); Иконниковъ, Кіевъ въ 1654—1855 г. й окремі статті Прокоповича, Ерпста.

[3] Атоновичъ, Кіевъ, его судьба (Монографіи, т. I, с. 247).

[4] Ibidem, с. 253.

[5] Кіевская Стар. 1882 май, с. 178.

Члени першої колегії називались «райцями» (від слова «раяти»), пізніше «ратманами»; на чолі другої колегії суддів — «лавників» (від слова «лава», на якій вони сиділи) стояв бурмістр. Ця колегія вирішала великі цивільні й карні справи (дрібні справи відала перша колегія), мала право карати на голову й тримала для цього шибеницю й ката з знаряддями кари. Меч, що ним стинали голови злочинцям, зберігався ще на початку XIX ст. в складах ратуші.

Засідання колегії відбувались иноді в неповному складі: райці й лавники засідали по черзі (по три місяці). Склад і назви цих колегій мінялися.

Грошове утримання магістратських урядовців було порівнюючи невелике. В часи Єкатерини II, наприклад, війт одержував 400 крб. на рік, бурмістр 250 карб., три ратгери (райці) по 200 карб., лавник 100 карб., інстигатор (урядовець для збирання податків) 80 крб., писар—30 крб. На утримання цього магістрату з канцелярією, урядниками й вахмістрами йшло 1560 карб. На початку XIX ст. грошове утримання було підвищено [1]. Зате магістратські урядовці отримували велику платню натурою—«юргенс», по-тодішньому. Війт, наприклад, одержував на рік 100 відер горілки, меду й пива й по 10 відер на різдво й великдень, сто колод соснового лісу, 100 возів дров. На «ранг» війта йшов крім того міський хутор з броваром, сіножать на 500 кіп сіна й риболовне озеро. Инші урядовці одержували відповідну кількість «юргенсу».

Більш як 300 років (з 1499 по 1834 рік) жив Київ по магдебурзькому праву. «Права й вольності» Київа стверджували своїми грамотами королі, а після Богдана—російські царі. Але ці грамоти через де-який час почали поволі губити свою силу, й саме врядування київське чим далі, тим більш обмежувалося в своїх правах; від них залишилась лише стара форма без старого змісту; і нарешті київське самоврядування по магдебурзькому праву було 1834 року скасоване царем Миколою I.

Причин занепаду й знищення цього самоврядування було багато.

Перш за все, київське самоврядування з його магдебурзьким правом було в самій своїй істоті чужим тій стихії абсолютизму, що панувала в московському царстві, в склад якого увійшла Україна з половини XVII ст.: крок за кроком російські царі зменшували автономію України, звужували старі вольності киян і вводили нові московські порядки.

Далі, соціяльні зміни в структурі українського суспільства, класова диференціяція, класове розшарування населення Київа повели за собою заглиблення соціяльної боротьби серед київського населення, а саме між низами й керуючими верхами.

Треба нарешті зазначити, що саме київське самоврядування виродилось в олігархію, в привілей незначної групи заможних родин. Ця група тримала в своїх руках не лише місця війта, бурмістрів,

---

[1] Андріевскій. Матеріалы, вып. 3, ст. 166.

райців, але й малі магістратські посади й керувала місцем на свою власну користь з наочним порушенням інтересів широких кол київського ремісництва й скидала увесь податковий тягар на плечі дрібного міщанства. Зібрані з населення кошти витрачались нераціонально—иноді майже половина їх ішла на презенти, угощення, вітання [1]. Тому широкі кола київського міщанства фактично мало були зацікавлені підтримувати самоврядування; вони не підтримували магістрат, а боролись з ним. Сами-ж керуючі родини, позбавлені якоїсь громадської ідеології, були занадто обмежені й вузькі в своїх інтересах, аби не лише утримати, а хоча-б на де-який час віддалити ту загальну нівеліровку, що йшла з центру, й хоч на де-який час затримати остаточне знищення старих прав Київа.

Ратуша.

Магдебурзьке право було надане Київу, як допіру було зазначено, в 1499 році, і в XVI ст., мабуть вже на початку його, було вже збудовано ратушу—міський будинок, де містився магістрат і відбувалось його урядування. Збудовано його на Подолі, в осередку тодішнього міського життя, мабуть на тій самій міській площі, біля Братського манастиря, де ми бачимо його й пізніше, згідно з документами, в XVII і XVIII ст. Збудовано було цю першу ратушу мабуть з дерева, бо деревляною вона була на протязі всього XVII ст. і десь тільки приблизно на грані XVII й XVIII ст. її замінено камінною. На протязі де-кількох сот років існування будинок міський де-кілька разів горів. Так, в актах міських від 15 листопаду 1638 року читаємо: «...подчасъ запалу огня такъ увесь рынокъ, ратушъ, церковъ, звоница, презъ огонь згорели и внивечъ обернуть мусили» [2]. Але ратушу мабуть зараз же відбудували, бо Боплан через два роки після цього (коло 1640 року) вже згадує про київську ратушу без зазначення, що вона погоріла [3]. На малюнкові Вестерфельда 1651 року ми маємо найстарше виображення київської ратуші [4]. Воображено її також на плані Київа 1695 року [5]. Обидва виображення дуже схематичні, але на плані 1695 року ратуша не прикрита иншими будовами і архітектурні деталі її виступають яскравіше. Тут вона має вигляд продовгастого двохповерхового будинку, в якому верхній поверх вужчий за нижній і переходить в нижній системою заломів, що бувають звичайно в українських ярусних церквах. На другому поверсі ясно зазначено ряд

---

[1] Молчановскій, Бюджеты г. Кіева въ серединѣ XVIII ст. (Кіев. Старина, 1898, янв., сс. 81—82).

[2] Книга актовая центрального Архіву, ч. 3508, аркуш 23.

[3] Сборникъ матеріаловъ для истор. топогр. Кіева, т. I, с. 45.

[4] Смирновъ Я. И. Рисунки Кіева 1657 г. по копіямъ ихъ конца XVII ст Труды XIII арх. Съѣзда въ Екатериносл. 1905 т. III, № 7. Памятники Врем. Комис. для разбора древн. актов, т. I 1845 р. а також Кіев, 1898, том I і II вкупі). Журавскій, Обозрѣніе Кіева въ отношеніи къ древностямъ, 1847, № 7, ст. 4. Про инші видання цього малюнку у Смирнова, сс. 204—205.

[5] Планъ г. Кіева составленный въ 1695 г. Кіев, 1893.

круглих вікон, а на даху в центрі щось подібне до купола з шпілем і флюгером; обабіч його ще два шпілі. Ратуша на малюнкові Вестерфельда внизу прикрита деревом, але два поверхи будинку в ньому зазначені ясно і верхній також вужчий за нижнього і такі-ж заломи як і на плані 1695 р., але на даху, замість куполу і шпілів, щось подібне до площадки, оточеної поренчатами.

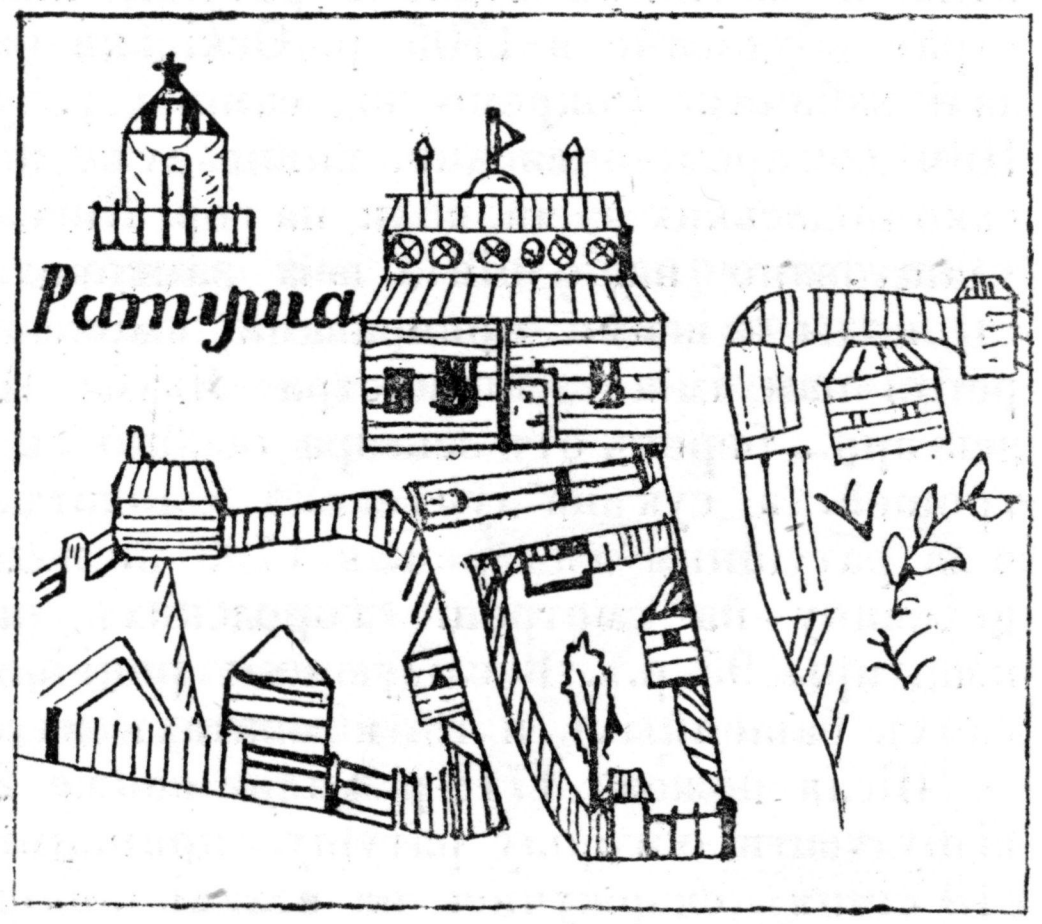

Ратуша на плані Київа 1695 р.

До обох цих виображень ратуші київської треба ставитись дуже обережно. Адже в нижньому поверсі будинку на плані 1695 року зазначено лише три вікна й одні двері, як у звичайній хаті, а що до малюнку Вестерфельда, то оригіналів малюнків Вестерфельда до нас, як відомо, не дійшло, а є лише пізніші копії. З свого боку літографи теж не зовсім точно передавали ці копії і тому найбільш достовірною являється публікація Смірнова, зроблена по фотографії Павлова.

На плані 1695 року ратуша зазначена на «торговій» площі недалеко біля Успенського собору. Між ратушею і собором виображено фонтан приблизно на тому-ж місці, де про нього згадують джерела XVIII ст. і де стоїть зараз Самсоновський фонтан.

Двору біля ратуші на плані не зазначено, але архівні джерела стало свідчать, що біля ратуші був двір. В документі 1671 р., наприклад, читаємо: «пляцъ... другимъ бокомъ одъ улочки меншой, якая идетъ узъ дворъ самый ратуши ку братству...» [1] В документі 1700 р.: «бояринъ... прислалъ къ намъ на ратушный дворъ стрельцовъ множае, чтобы студенты майстрату и всего города не разорили и насъ не позбивали... » [2]

Наприкінці XVII ст., в 1697 р. була збудована велика башта камінна з «дзеґарем»—баштовим годинником. На ньому, за словами Закревського, був напис: «Богомъ хранима града Кіева ахчз. »[3]

Про цей «дзегар» ми маємо глуху звістку в «Путешествіи въ святую землю» московського старообрядческого попа Івана Лук'янова, який, приїхавши в 1701 р. до Київа, занотував: «стахомъ на дворѣ близъ ратуши. А въ то время три часа ночи вдарило» [4]. Маємо й

---

[1] Книга центр. архіву, № 3508 арк. 39 звор., також 1672 р. від 22 липня, арк. 41

[2] Каманинъ и Истоминъ. Сборникъ историч. матеріаловъ, извлеч. изъ древн актовыхъ книгъ Кіев. центр. архива в І. К. 1890, с. 48.

[3] Закревскій, 441—2.

[4] Сборн. матер. для историческ. топографіи Кіева и его окрестностей II, ст. 119.

докладніший його опис в літописній звістці 1718 року про пожежу цього дзегара: «на ратуши дзегаръ чудесный, где архангелъ Михаилъ копіемъ во время пробиття часов, змѣя въ уста билъ столко, сколко часовъ ударяло, згорів»[1]. Чи було одночасно з баштою збудовано й камінний будинок ратуші, невідомо. Гун[2] каже, що магістрат збудовано в 1705 р. Оскільки башта з дзегарем збудована, як далі забачимо, окремо від самого ратушного будинку, це можливо. Цим дзегарем, очевидно, кияне дуже пишались. Раніш, ще за литовсько-польських часів, коли на горі Киселівці стояв замок, дзегар було улаштовано на одній з веж замкових. «Зекгаръ въ замку на вежи съ колы и всими приправами, выбиваетъ 24». Архівні джерела зберегли нам ім'я «зекгамистра» Якуба Пушкаря, «который поправуетъ зекгари... беретъ отъ зекгара особно съ скарбу господарского 15 коп грошей, а сукъна лунъского 5 локотъ»[3]. Ходив спеціяльний чоловік й за ратушним дзегарем: в 1799 р. видано «шляхтичу Михайлѣ Войцеховичу на смотреніе городскихъ часовъ и на наемъ для него квартиры 95 р.». В слідуючому році видано «на починку магистратскихъ башенныхъ и въ комнатахъ находящихся часовъ 58 р.»[4]

Після пожежі 1718 р. кияне майже 20 років не могли спромогтися відбудувати обгорілу ратушу, принаймні ще на початку 1737 року (18 січня), скаржучись на великі побори, магістрат київський писав, що у киян так мало коштів, «яко и ратуши погорѣлой репаровать чимъ не имѣется»[5]. Але в цьому-ж таки 1737 році камінний будинок ратушний все-ж було закінчено[6]. Цей будинок простояв до великої пожежі Київа 1811 року, коли він згорів разом з иншими значними будинками й церквами Подолу.

Залишилось де-кілька описань цього будинку,—хоч і не дуже докладних; залишився також пізній схематичний абрис плану, а також малюнок північного його боку.

Найстарший з більш-менш значних описів належить академикові Гільденштедту, що був у Київі в 1774 році. За його словами, будинок ратуші двохповерховий, довжиною 17 сажнів, шириною 8 сажнів. Він стоїть на плацу, що займає 200 кроків в квадраті. Майже посередині одного з довгих боків ратуші збудована башта сажнів з 20 заввишки. На ній дзегар, циферблат якого повернено на усі чотири боки. Він вибиває години й чверті і під час бою його чути гру дзвіночків. Тричі на день, коли сонце сходить, опівдня й коли заходить сонце, на площі грають в труби трубачі, яких утримує магістрат. На верху башти двохголовий золочений орел. В де-кількох кро-

---

[1] Петровъ В. І. Историко-топографическіе очерки древняго Кіева. Кіевъ, 1897, с. 222. Сборник лѣтоп. относ. къ исторіи южн. и западн. Россіи, с. 53.

[2] Гунъ, Поверхностныя замѣчанія по дорогѣ отъ Москвы въ Малороссію въ 1805 г., с. 123.

[3] Сборникъ матер. для истор. топ. Кіева, III, с. 27.

[4] Андріевскій, Истор. матер., в. 10, с. 121. В 1806 р. годинниковий майстер одержував 120 крб. Андріевскій, вып. 3, с. 166.

[5] Андріевскій, Историч. матер. 1886 г., вып. 10, с. 2. Закревскій, с. 440

[6] Петровъ, Истор. топогр. очеркъ, с. 222.

ках від короткої стіни ратуші стояв камінний будинок міського шинку. Перед ратушею в де-кількох кроках колодязь під камінною банею. В середині його статуя, що держить в правій руці велику кварту, з якої постійно тече вода [1].

Через десять років після Гільденштедта поручик Новгородцев в «Географическомъ описаніи города Кіева» одводить ратуші лише де-кілька рядків. Доповненням до Гільденштедта тут являється вказівка, що «къ полуденной сторонѣ на боку оной изображеніе архистратига Михаила позолоченное» [2].

Описання Закревського найдокладніше. Він дає й розміри ратуші, але вони відмінні від Гільденштедтових: довжина 16 саж., висота до верхнього карніза майже 6 саж., а з дахом 9 саж. Башта кругла (?) з балконом, висотою біля 15 саж. стояла серед головного фасаду з невеликим виступом. Місце, де саме стояв магістрат, Закревський визначає так: від Успенської церкви він був в 66 сажнях, а тому що фонтан Самсонієвський стоїть по тій же лінії в 48 сажнях від Успенської церкви, то значить магістрат був майже в 20 сажнях від фонтана і в 33 сажнях від контрактового будинку [3]. Головним фасадом ратуша стояла до фонтана, а другим до Братського манастиря.

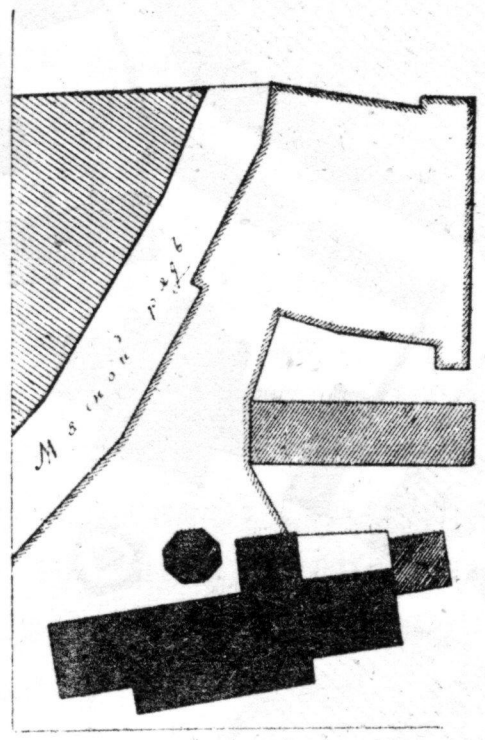

Ратуша на плані Житноторзької площі у Київі 1800 р. *(Всеукр. істор. Музей).*

Фасад ратуші у Закревського описано так:

«Посреди̇нѣ главнаго строенія былъ обширный выступъ, въ которомъ находилась парадная лѣстница и сѣни. Въ ровень со вторымъ этажемъ дома, въ семъ выступѣ была открытая галлерея или терраса, украшенная наверху фронтономъ, на которомъ стояла мѣдная колоссальная статуя Фемиды, съ мечемъ въ одной рукѣ и съ вѣсами въ другой. Въ продолженіе лѣта въ хорошую погоду, передъ домомъ магистратскимъ люди собирались слушать музыку; съ половины 11 часа утра до половины 1-го часа по полудни на высокомъ балконѣ, вокругъ башни, играли четыре трубача; по вечерамъ же въ открытой галлереѣ надъ лѣстницею, городскіе музыканты играли зорю. Но особенное вниманіе и удивленіе простого народа, — добавляє Закревський, — привлекалъ, по своему устройству, гербъ кіевскій. Это было мѣдное, въ кругу, до четырехъ аршинъ въ поперечникѣ, барельефное изображеніе св. Архистратига Михаила, который издревле почитается покровителемъ Кіева. Фигура Архангела была такъ устроена при часахъ на башнѣ, что во время ихъ боя, она ударяла стальнымъ копіемъ въ кремнистую пасть змѣя, отъ чего сыпались изъ нея искры. Надъ часами, вокругъ карниза башни была надпись

---

[1] Синицкій Л., Путешествіе въ Малороссію академика Гильденштедта и кн. И. М. Долгорукаго (К. Ст. 1893, февр., с. 281).

[2] Сборникъ матеріаловъ для ист. топ. Кіева, т. II, с. 131.

[3] Закревскій, с. 440.

славянскими золочеными буквами: «Богомъ хранима града Кіева ѧѧчз (1697)». Роковымъ пожаромъ 1811 г. іюня 9 дня, зданіе сіе опустошено, и кирпичи онаго употреблены на постройку теперешняго контрактоваго дома, а отъ бывшаго магистрата сохранился только означенный гербъ Кіева, да статуя Фемиды, поврежденные огнемъ. Присутственное мѣсто онаго было помѣщено въ каменномъ, принадлежащемъ городу, зданіи, находящемся противъ Вознесенской церкви; но въ 1838 г. купленъ каменный домъ гражданина Сухоты, близъ церкви св. Николая Добраго, куда и Присутственныя мѣста Магистрата Словеснаго и Сиротскаго судовъ перенесены».

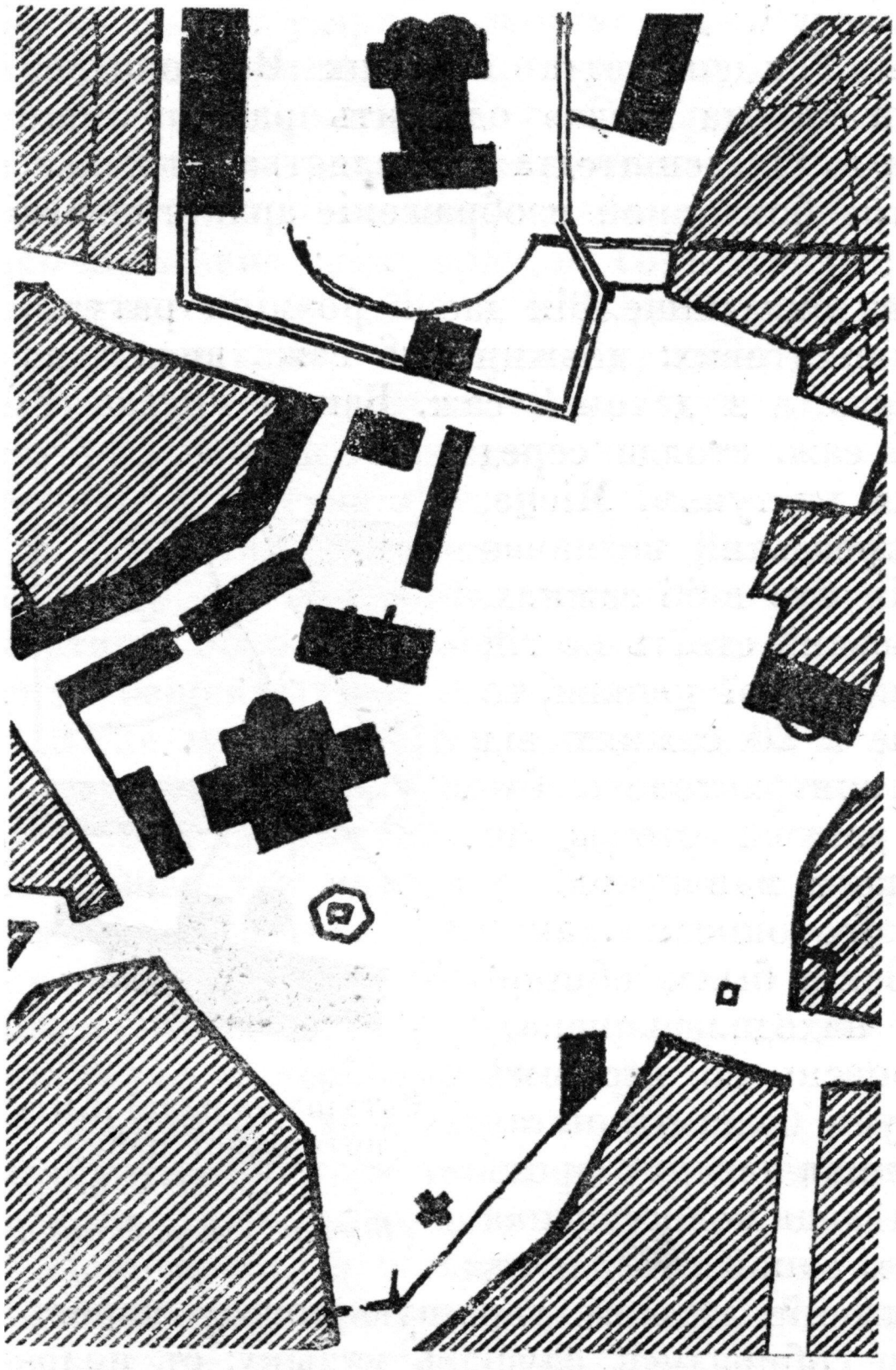

Ратуша на плані Київа 1806 р.
(Всеукр. істор. Музей).

До відомостів, що подає Закревський, треба відноситись обережно. Хоч він і каже, що сам бачив ратушу і статуї на ній, але йому в час пожежі 1811 р., що знищила ратушу, було не більше як шість років [1]. Описував він ратушу через де-кілька десятків років після її знищення, себ-то фактично описував не стільки з власної пам'яти, скільки з чужих переказів. Де-які помилки кидаються в вічі одразу. Адже статуя Теміди, наприклад, була зовсім не «колоссальныхъ размѣровъ», як здавалась вона Закревському, а значно нижча від звичайного людського росту. Архангел Михаїл уже в часи Новгородцева не бив змія в пащу списом. Вежа ратушна, як далі забачимо, стояла не серед головного фасаду, а окремо від будинку ратушного, за ним і т. и.

В цьому відношенні, що до зовнішнього вигляду ратуші, дуже цікаві поправки й доповнення до рукописних джерел додають—план «Житноторжської» площі Київа, зроблений Меленським Андрієм

[1] Закревський родився 1805 р., див. «Описаніе Кіева», с. 926.

1800 р.[1], а також «фасадъ старокіевской крѣпости и нижняго города Кіево-Подола», накреслений в 80-х роках XVIII століття, де маємо малюнок ратуші.

На плані 1800 року під числом «2» зазначено «каменной магистратъ» — довгий будинок коло 21,7 сажня довжини й коло 4,7 ширини. З чільного боку до нього прибудовано довгий ґанок 11 сажнів довжини й $1^1/_2$ ширини. Це—той «обширный выступъ», в якому, за словами Закревського, були сіни й сходи й відкрита галерея на другому поверсі. Ширина будинку в цьому місці буде приблизно 6,2 сажнів. Всі розміри беремо з масштабу цього плана.

Ззаду головного корпусу, в 5 сажнях від правого причілку, зазначена прибудова розміром приблизно $3{,}8 \times 3{,}4$ сажня. В куті між цею прибудовою й головним корпусом магістрата на один, приблизно, сажень від будинку зазначено восьмикутник коло 3,6 сажнів між паралельними сторонами. Це—вежа, де містився «дзеґар» з Архангелом Михаїлом. Стояла вежа, як бачимо, окремо від будинку ратушного і не була його органічною частиною.

Безпосередньо в правий причілок головного будинку, але все-ж трохи ззаду впирався «городской питейный домъ», а трохи далі, кроків з 15 в напрямі до Братського манастиря стояла «важня»—продовгастий деревляний будинок. Ззаду магістратського будинку зазначено двір, але межі його зазначені не докладно. Що до самої «Житньоторжської площі», що була в ті часи, як бачимо, на місці теперішнього гостиного ряда й сквера, що біля нього, а не там, де вона зараз міститься, то просторінь її на плані 1800 року заставлена густими рядами «лавок гостинного двора».

Усі допіру наведені розміри магістратського будинку й його окремих частин, взяті приблизно згідно з прикладеним до плану масштабом, як бачимо, не сходяться ні з розмірами, поданими Гільденштедтом, ні з даними Закревського, але все-ж вони ближчі до Гільденштедтових. З огляду на те, що для мети, з якою складено план Меленського—загальне перепланування й перебудова площі—була фактично зайвою абсолютна точність розмірів магістратського будинку (отже надто мала ширина ратуші в порівнянню з довжиною кидається в вічі), прийдеться взяти під сумнів його розміри й визнати за найближчі до дійсних розміри, зазначені Гільденштедтом, як середні між розмірами Закревського й Меленського.

---

[1] План належить Всеукраїнському Історичному Музеєві у Київі, міститься в теці рукописного відділу ч. 205. Заголовку план не має, а лише «изъясненіе плана снятому мѣстоположенію, состоящему въ Кіевоподолѣ въ 3-й части Житноторжской площади и вокругъ онаго мѣста находящихся разныхъ обывателей...» Окрім «изъясненія» існує ще приписка: «утверждаю прожектированный планъ Житноторжской площади города Кіева въ третой части повелѣвая состоящие нынѣ на оной строенія снести почистыть мѣсто для площади. А телѣжные ряды и городской питейный домъ выстроить въ назначенномъ на семъ планѣ мѣстѣ июня 22 дня 1800 года Кіевъ. Генералъ Швейковскій». Внизу на плані підпис: «Архитекторъ Андрей Меленской».

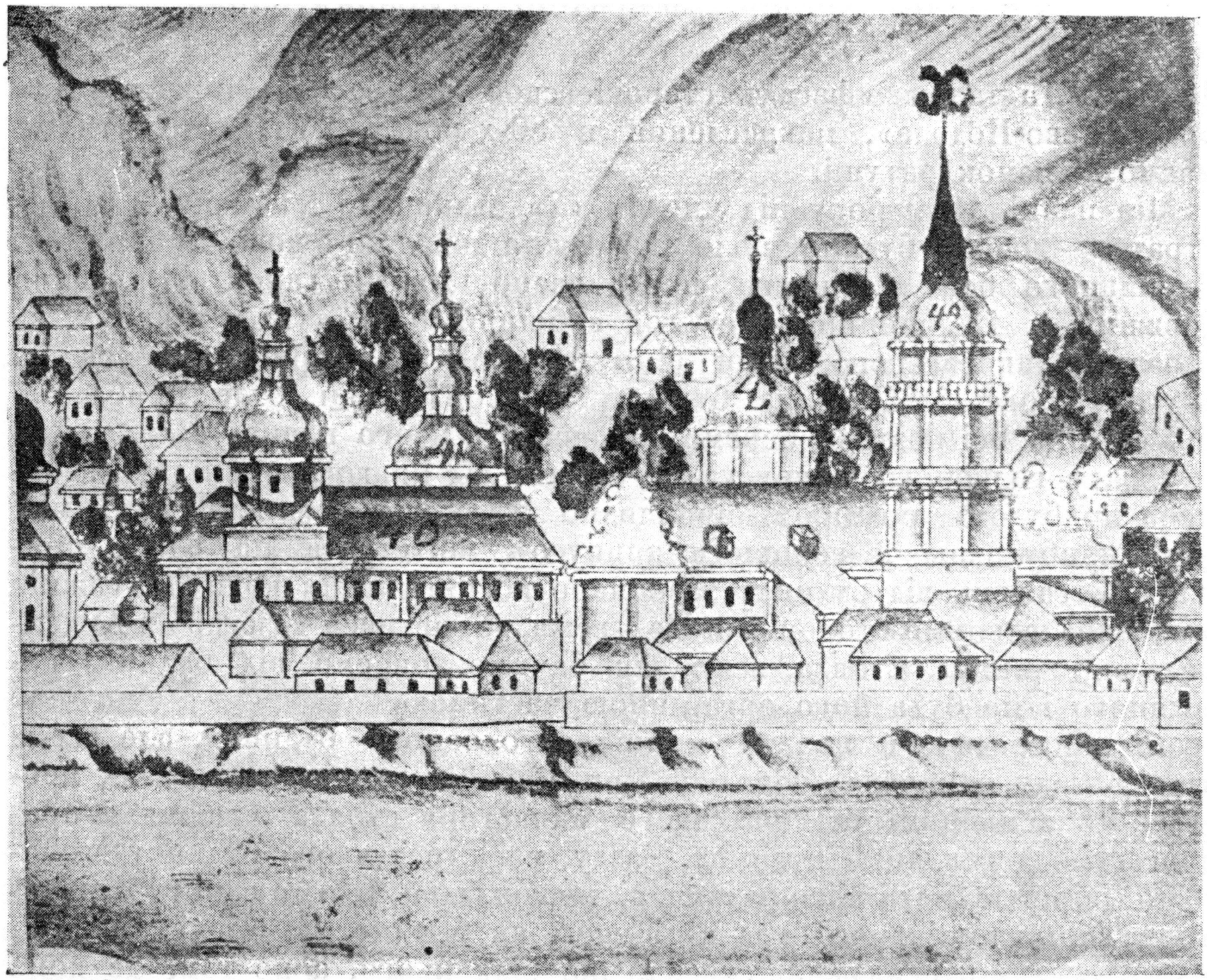

Ратуша на «фасадѣ старокіевской крѣпости...»
(Всеукр. істор. Музей).

На плані Київа 1806 року[1] ратушу київську теж зазначено, але дуже схематично, в вигляді будинку з хрещатим планом і півкруглим виступом на задньому боці. З огляду на мініятюрність самого виображення даремно сподіватись, щоб цей малюнок точно передав план ратуші. Все-ж і цей малюнок в загальних рисах подібний до плану 1800 року і таким чином стверджує його правдивість.

Перейдемо тепер до загального вигляду ратуші, як її виображено на «фасадѣ Старокіевской крѣпости»[2]. Під числом «42» зараз же направо від будинку старої Академії зазначено «магистратъ». Виображено його, на жаль, не з чільної сторони, а з задньої, якою будинок стояв до Дніпра, адже увесь цей малюнок Подола й Старокиївської кріпости зроблено від Дніпра.

Магістрат, як його тут виображено, майже цілком відповідає планові Меленського: теж довгий двохповерховий будинок (з-за инших будинків видно лише його верхній поверх) з високим двохсхилим дахом, що закінчується на причілках бароковими фронтонами, подібними до фронтонів лаврських келій. Дах намальовано не всюди однаковий:

---

[1] У Всеукраїнському Історичному Музею ім. Шевченка у Київі.
[2] Там само.

праворуч від башти ясно видно на дахові бароковий залом, ліворуч залому немає, намальовано лише двоє слухових вікон. Задню прибудову, що зазначено на плані Меленського, видно цілком ясно; односхильний дах на ній є продовженням даху головного будинку. Вежа стоїть окремо, поруч з прибудовою, також як і на плані Меленського. З другого боку вежі видно якусь иншу прибудову, або будинок у дворі ратушному, що стоїть симетрично до першої прибудови, лише дах на цій прибудові не є продовженням даху головного будинку, як дах першої прибудови, а впирається в нижню частину карнізу.

Ця прибудова споріднює малюнок ратуші на «фасадѣ старокіевской крѣпости» з планом 1806 року, де прибудови зазначено симетрично обабіч вежі. Особливо інтересний малюнок вежі. Вона виображена чотирьохповерховою; кожний верхній поверх вужчий за нижній. Нижній поверх окрас не має і має вигляд чотирьохкутного або круглого, лише не восьмигранного, як він є на плані Меленського. Три верхні поверхи оздоблені колонками або півколонками—по чотири в кожному поверсі, себ-то фактично по вісім в кожному поверсі, коли взяти зворотній бік башти, який глядачеві, звичайно, не видно. В четвертому поверсі, крім колонок, зазначені поренчата,—це, мабуть, той «высокій балконъ вокругъ башни», де за словами Закревського грали опівдні трубачі.

Вежа прикрита гранчастою банею, на якій утверджено восьмикутний барабан, як буває на українських церквах, або барокових західньо-европейських баштах, а замість глави з хрестом башта завершена високим шпілем з великим двохголовим орлом. Годинника не зазначено, хоч він згідно з даними Гільденштедта був повернений циферблатом на усі чотири сторони.

Про те, хто саме будував київську ратушу, за чиїм проєктом, коли саме—на жаль, жадних відомостів не опубліковано, і тому на ці запитання можливо висловлювати лише більш-менш імовірні гадки, тим більше, що навіть ті дані про ратушу, що ми маємо, не остільки достовірні, щоб на підставі їх можна було робити якісь певні висновки. Адже на «фасадѣ старокіевской крѣпости»—головному джерелі для установлення зовнішнього вигляду ратуші,—праці офіціяльній, робленій безумовно фахівцем і тому ніби то вірі гідній, ратуша намальована безумовно не точно в цілому ряді істотних деталів: дах головного будинку в правій частині від башти намальовано з заломами, в лівій—без заломів. На башті нижній поверх не виображено восьмикутним, яким він був в дійсності, три верхні поверхи намальовано так, що неясно, чим вони оздоблені—колонками чи півколонками; годинників не зазначено; нема й вікон, які мабуть мусіли бути на башті. Все це перешкоджає робити точний аналіз її стилю й установлювати ті джерела, ті архітектурні пам'ятки, під впливом яких вона зроблена.

Коли підшукувати паралелі до високої башти київської ратуші з де-кількома ярусами колонок, або півколонок, з високим гострим шпілем, то, на мою думку, їх треба шукати не серед деревляних

многоярусних дзвіниць українського стилю з арочним опасанням, а в таких будівлях, як Шеделевська лаврська дзвіниця, як дзвіниця Петропавловського собору в Ленінграді, остання лише не в тому вигляді, як її збудував Трезіні, а в тому, як її виобразив Зубов на панорамі Петербурга 1716 року [1]—восьмигранною з годинником на чотири сторони й високим шпілем.

Через невиразність малюнку ратушної башти ми мусимо поки-що залишити ідею установлення звязку й залежности стилю ратушної башти від Шеделевської дзвіниці, ідею, яка повстає з факта, що Шедель закладав Лаврську дзвіницю за 7 років до закінчення репарації київської ратуші. Зваживши існуючі по даному питанню дані, ми мусимо в основу його вирішення покласти напис 1697 р. на башті, що зберігся на ній до початку XIX ст. й свідчить, що її збудовано саме 1697 року, і що після пожежі 1718 року її лише ремонтовано, а не ґрунтовно перебудовано. Тому прийдеться залишити й петербурзькі аналогії, бо Петербург, як відомо, засновано лише 1703 року.

Паралелів для ратушної башти прийдеться шукати на Заході серед ратушних або біржових башт, на зразок башти копенгагенської біржі 1674 р., що, на думку Грабаря, послужила першоджерелом для дзвіниці Петропавловського собору, яка в Зубовській редакції справді досить близька до башти київської ратуші [2].

Що до самої ратуші, то звертає на себе увагу певна схожість фасаду її з фасадом старого будинку київської Академії. Правда, на малюнкові Академії й ратуші «фасада старокіевской крѣпости» такої схожости не видно, навпаки, кидається в вічі ріжниця в дахах на ратуші й Академії. Треба все-ж зазначити, що в малюнкові даху на ратуші, як ми говорили вище, є якась помилка; можливо, що весь дах мав бароковий залом, як і його права частина. Схожість є саме в фасадах: за словами Закревського, на другому поверсі ратуші була одкрита галерея, але одкрита галерея була зроблена й на фасаді Мазепинського корпусу Академії Шеделем. Інтересно, що Шедель працював над перебудовою Академії в 30-х рр. XVIII ст., себ-то як-раз тоді, коли репарувалась і ратуша [3].

Ці два будинки стояли майже поруч, і магістратові, здається, було дуже зручно доручити репарацію ратуші відомому майстрові, що робив тоді кращі київські будівлі. На жаль, цю нашу гадку ми не маємо можливости підкріпити жадними документальними даними.

Що до внутрішнього плану ратуші, кількости кімнат і заль, їх призначення, їх розположення,—ми знаємо дуже мало. Де-які дані про це дають описання урочистих зустрічів магістратом царів і князів, що приїздили до Києва. Найбільшими залями в ратуші, де відбувалися зустрічі «високих» гостей, були «судова» й «скарбова» заля. Автор «хронографії» (!) про перебування вел. кн. Павла Петровича й Марії Теодоровни у Київі 1781 року між иншим розказує про убранство

---

[1] Грабарь Игорь, Исторія русскаго искуства, вып. 13, с. 47, 50, прим. 5.
[2] Ibidem.. вып. 13, с. 47.
[3] Ерист Ф. Київські архітекти XVIII в. наше Минуле 1918 р., I, с. 103.

Будинок (був. Сухоти) на Подолі, де містилась, після скасування магдебурзького права, міська Дума в рр. 1838—74.

(Фот. Чугаєвича 70-х рр.—Всеукр. істор. Музей).

палат: «скарбовая же сія палата, или приличнѣе сказать парадная зала убрана была портретами, зеркалами, люстрами, мебелями богатыми, канапами, креслами и освѣщена весьма прозрачно и благолѣпно» [1].

В цій же скарбовій палаті в спеціяльних двох «ковчегах» зберігались височайші грамоти окремо російських царів і польських королів. В «скарбовой большой палатѣ», як каже далі «хронографія», було улаштовано вечерю на 50 осіб для членів магістрата й знатніших осіб, після якої гості перейшли до «судової» палати, де були «другихъ чиновниковъ магистратскихъ жены съ дочерми, такожъ и пріѣжжіе изъ Россіи и Малороссіи дворянскіе жены» [2]. Очевидно, ця заля була теж велика, коли не більша від «скарбової». З цього-ж опису довідуємось, що в будинку магістратському було п'ятеро дверей: «на входѣ въ магистратъ и при всѣхъ дверяхъ въ оной то-есть у пяти мѣстъ поставлены были рсестровые» [3]. З инших джерел довідуємось, що в магістраті було п'ять кахлевих печей, та що на їх ремонт пішло в 1799 році 95 карб. 87 коп., а в 1800 р.—148 крб. 54 коп. [4].

В убранстві двох головних заль ратуші, про що ми говорили вище, багацько було привезено й зроблено спеціяльно ad hoc, для урочистої зустрічи великого князя, але з цього чимало залишилося й надалі. Принаймні, коли 1782 р. згорів будинок намісницького управління у Київі і до ратуші перебралась «верхняя расправа», то магі-

---

[1] Кіев. Стар. 1883, іюль, с. 554.
[2] Ibidem,с. 555.
[3] Ibidem,с. 553.
[4] Андріевскій, Ист. Матеріалы, вип. 10, с. 122.

страт в січні 1783 р. почав скаржитись: «занятая верхнею расправою въ магистратѣ палата, приведенная въ превосходное украшеніе, съ немалымъ иждивеніемъ для случающихся церемоній, а нынѣ оная верхняя расправа, имѣя въ ней производство дѣлъ, вмѣстѣ съ канцелярскими служителями и караульными, помѣщающися, приводитъ въ опустѣніе и нелѣпость»[1].

«Архангел Михаїл».

Хоча Закревський і називає гербом те виображення архангела Михаїла, що було на ратушній башті, все-ж воно гербом не було. Питання про герб Київа складне й потрібує для свого розрішення спеціяльної розвідки. Ми зазначимо лише ті факти, що потрібні для розуміння Михаїла статуї з київської ратуші. Справа в тому, що існувало й вживалось майже рівнобіжно два типи гербів Київа: 1) лук з двома стрілами або самостріл, чи як кияне з польського називали «куша» і 2) Архангел Михаїл. Яким був найстарший київський герб, затверджений в XV ст. під час введення у Київі магдебурзького права, ми не знаємо. В кінці XVI ст. київським гербом був лук з двома стрілами. Про це згадує в 1595 році київський католицький біскуп Юзеф Верещинський в своїому проєкті заселення й оборони м. Київа і між иншим радить замінити його иншим гербом—витягненою з хмари голою рукою з королевським скіпетром. Біскуп, як відомо, проєктував збудувати у Київі, окрім існуючого нижнього замку—королевський і біскупський, які, на його думку, мали мати теж свої окремі герби: перший—витягнену з хмари голу руку з королевським вінцем, а другий, біскупський—біскупську інфулу з витягненою з хмари голою рукою, і під інфулою три поля з трьома зарубками дома Верещинських і словами «Христос наша надія»[2]. Проєкти Верещинського, як відомо, не здійснились, але в першій половині XVII ст., принаймні на міських печатках, здибаємо, як герб міський, самостріл, чи як його називали «кушу». Цей самостріл, як побачимо далі, залишається на міських київських печатках до кінця XVIII ст. Що до Архангела Михаїла, то, за польськими джерелами, він був гербом Київа вже в литовсько-польську добу. Його виображали на червоному тлі, з глорією над головою, в правій руці меч, до долу опущений, в лівій — піхви, які кінцем торкаються меча[3]. В російські часи цей герб міняється. В правиці Архангел тримає не опущений, а підійнятий вгору меч, а в лівій руці замість піхвів щит. Таким його бачим в «Большой государственной книгѣ 1672 р.» серед гербів инших міст[4]. В тако-

---

[1] Андріевскій, Ист. Мат., вип. 2, с. 33.

[2] Стороженко А., Кіевъ триста лѣтъ назадъ, Кіев. Стар. 1894, март, с. 413.

[3] Słownik geograficzny królewstwa polskiego, t. IV, Warszawa 1883, s. 61.

[4] Портреты, гербы и печати большой государственной книги 1672 р. Изд. СПБ. Археол. Инст. СПБ., 1903, с. 34. Максимович звязує його походження з Михайлівським манастирем, збудованим на місці перунова холма. Собр. сочиненій, II, с. 103.

му приблизно вигляді ми бачимо герб Київа і на печатці Малоросійської колегії, затвердженій Петром I в 1722 р.[1]. Подібним описує його й Новгородцев: «Гербъ Кіевскій, Архангелъ Михаилъ, изображенъ въ голубомъ полѣ, стоящій на горѣ въ воинскомъ снарядѣ, въ правой рукѣ держитъ мечь, а въ лѣвой щитъ, глава непокровенна, около головы вѣнецъ»[2]. Таким приблизно затверджено київський герб і в 1853 р.: «Въ лазуревомъ полѣ св. Архистратигъ Михаилъ въ серебряномъ одѣяніи и вооруженіи, съ пламенѣющимъ мечемъ и серебрянымъ щитомъ». І ось Новгородцев, який починає своє описання Київа описанням київського герба, описуючи ратушну башту, каже, що вона завершувалась «россійскимъ императорскимъ гербомъ», себ-то він не тільки знав герби, але й звертав на них спеціяльну увагу: він, описуючи зараз же після цього виображення архангела Михаїла, не називає його гербом, і не називає тому, що ратушний Архангел Михаїл мав инакший вигляд ніж київський герб.

«Архангел Михаїл» з ратуші київської.
(Всеукр. істор. Музей).

Фігура Архангела Михаїла, що була «къ полуденной сторонѣ на боку оной ратушной» башти, являє собою велике (2,5 метра заввишки) виображення, виковане й вичеканене з двох мідних блятів, склепаних (в одну площу) і обрізаних по контурах постатів архангела й мія, як це зробилось звичайно в старовинних українських шатах, що ними оздобляли образи.

Архангел в панцері й у довгому поверх панцера плащі стоїть на змієві в спокійній позі з опущеними крилами. Молоде безвусе обличчя його, оточене німбом, повернено в $^3/_4$ наліво; очі дивляться байдуже вперед, а не на змія. Правиця трохи коротка (як часто буває на українських образах) держить списа, віткнутого в роззявлену

---

[1] Барсуковъ Л., Правит. печати въ Малорос. отъ временъ Стефана Баторія до Екатерины II («К. Ст.», 1887, IX, прил.).

[2] Сборникъ матер. для Ист. Топогр. Кіева, К. 1874, с. 125—26.

пащеку змія. В лівій руці сфера з написом: «кто їако бог». Змій без усякого опіру одкрив пащеку з червоним довгим язиком і, коли підняв крило, то, здається, не для захисту, а лише для того, щоб заповнити просторінь між своєю головою й ногою архангела. Обидві постаті багато орнаментовані пишними квітами й волютами. Обличчя й руки архангела пофарбовано в колір тіла; крила, панцер і держава посріблені; на ногах видко сліди позолоти. Постать змія темно-червоного кольору. Уся група зроблена в стилю українських шат XVII—XVIII ст. на образи: так характерний для іконописного стилю спокій, відсутність драми. Спробу передати рух видно в лівій частині групи, де бачимо гармонійне розрішення й сполучення рухів голови змія й руки й списа архангела, що йдуть в протилежних напрямках.

Інтересно, що в композиції арх. Михаїла на чільній стороні головної церкви Михайлівського манастиря, де архангела виображено з підійнятими крилами, значно більше руху.

На фігурі архангела з київської ратуші дати немає.

Найстаршу звістку про неї ми маємо в літописній згадці 1718 року про пожежу дзеґара на ратуші. Таким чином природньо думати, що її зроблено р. 1697 одночасно з баштою ратушною. Стиль, в якому зроблено виображення. цього не заперечує.

Ще де-кілька слів про «механіку» дзеґара, з яким була сполучена постать Архангела Михаїла. За словами Закревського, «фигура архангела была такъ устроена, при часахъ на башнѣ, что во время ихъ боя, она ударяла стальнымъ копьемъ въ кременистую пасть змея, отъ чего сыпались изъ нея искры». Після пожежі через де-який часъ «бывшій гербъ Кіевскій обрѣзанный и безъ всякой механики, придѣланъ и при томъ весьма неакуратно къ фронтону кіевского зданія Городской Думы»[1]. Треба сказати, що фігура архангела Михаїла в тому вигляді, як вона є зараз, не має ознак жадної механіки: копіє його не стальне, а з такої-ж міди зроблено, як і уся фігура. Ні в плечі, ні в лікті постати архангела немає жадних шарнірів, або ознак, що вони колись були. Пасть змія мідна, а не «кремениста» й немає ознак, що були якісь відповідні приладдя. Але поруч з цим не видно, щоб фігура архангела була «обрѣзана» дефектно. Легенда, яку передає Закревський, на мою думку, все-ж не безпідставна, адже й літописна звістка 1718 р. говорить іменно про «дзесаръ чудесный, где архангелъ Михаилъ копіемъ во время пробитя чаґовъ змѣя въ уста билъ столько, сколько часовъ ударяло». В Західній Европі в середні віки кохались в таких колосальних ратушних дзеґарах з складним механізмом, де в певні години з'являлись постаті гарольдів, лицарів, короля й механічна музика грала старовинні місцеві мелодії. Далеким відгуком цих західньо-европейських див і був цей київський «чудесний дзеґар». Ця слава за київським дзеґаром міцно трималась і мітр. Платон 1804 р., оглядаючи київську ратушу, сподівався забачити ангела, «который, сказываютъ, ударяетъ копіемъ,

[1] Закревський, с. 441.

«Архангел Михаїл» (деталь).

означаетъ часы»,—«но при насъ сего не случилось» [1], додає мітрополіт в щоденнику. Відсутність на фігурі архангела механізму, який робив виблиски під час бою дзеґара, можна пояснити тим, що цей механізм був прикріплений не до самої фігури, а до дзеґара за фігурою, чого знизу не було видно. Робились звичайно лише виблиски під час бою дзеґара, а удар копієм в постать уже добавляла фантазія глядача.

Виображення Петра I.

Р. 1881 почесний київський громадянин М. Д. Свиридов передав до церковно-археологічного музею при київській духовній академії «чеканное современное изображеніе Петра I на большой мѣдной круглой бляхѣ». М. І. Петров в «Извѣстіях церковно-археол. Общества» додає, що воно висіло «на зданіи Кіевской Городской Думы до пожара 1811 года. Черезъ два года оно найдено на пепелищѣ пожара» [2].

Це червоної міди овальний блят, розміром 76×66 см. На ньому чеканне рельєфне виображення Петра Першого верхи на коні. Він в панцері, в правій руці жезл, на голові шлем з пишним султаном. З плечей розвивається плащ. Навколо виображення на вінцях напис: «царь Петръ Алеѯѣевичь всеѧ великѧ, малыѧ и бѣліѧ россіи самодержецъ». На виображенню видно сліди позолоти. По краю 16 квадратових дірок для цвяхів, якими його було прикріплено.

Де саме на ратуші було це виображення, невідомо. Петров в «Указателѣ церковно-археологическаго музея» [3] зазначає, що цей блят «отъ герба на кіевській ратушѣ». Можливо справді, що він займав центральну частину того двохголового орла, що завершував собою високий шпіль башти й був уміщений замість тих георгіїв на коні, що звичайно вставлялись в центр колишнього державного російського герба.

Інтересно установити, коли саме зроблено цей блят. Коли він був частиною двохголового орла, що завершував собою ратушну башту з дзеґаром, то прийдеться визнати, що його зроблено під час збудування самої башти, у всякому разі в звязку з цим збудуванням. Башта з дзеґаром, як ми бачили, згідно з написом, що його наводить Н. Закревський, збудована 1697 р. Дзеґар згорів 1718 року; ратуша була знов відбудована 1737 року. 1797 й 1737 роки являються крайніми межами, коли могли зробити цей блят. Останню дату прийдеться одкинути. Адже не було рації на башті головного будинку міського самоврядування у Київі робити в 1737 р. виображення покійного царя, мало популярного, як на Україні, так і в Київі, коли на престолі сидів після його смерти вже третій цар, власне цариця Анна Іванівна, коли особливо жорстоко гонилось усе, що було звязано з іменем Петра Першого.

---

[1] Путешествіе преосв. Платона митр Московского. СПБ. 1813, с. 55.

[2] Извѣстія церковно-археол. общества при Кіев. Дух. Академіи за 1881 годъ, составилъ Н. И. Петровъ, Кіевъ, 1882, с. 13.

[3] Указатель, с. 19, № 1757.

Що до 1697 року, то даних, які рішуче заперечували-б цій даті зроблення блята, немає. Адже літописна звістка 1717 року говорить фактично про пожежу «зегара», а не усієї ратушної «башти». Верх башти з двохголовим орлом міг залишитись цілим.

Що до самого виображення Петра Першого, то по характеру й типу воно найближче стоїть до ранніх його виображень, а саме виображень 1696 року.

Спинимось над цим докладніше.

На Україні роблено портрети Петра Першого вже в XVII ст., правда гравіровані. Так, в виданню Лазаря Барановича «Благодать и истина», що вийшло в Чернігові 1683 року, виображено Петра вкупі з Іоаном і Софією[1]. Гравюру робив «Joannes Szczyrski». На рідчайшому тезисі Обідовського, зробленому 1689 р. Інокентієм Щирським у Київі, теж виображено Петра вкупі з Іоаном[2].

Але тип виображення Петра з київської ратуші йде не од них і взагалі не од живописних виображень. Адже головні характерні особливості його такі: воно чеканне, овальне, постать Петра на коні, по овалу напис: «царь Петрь...» Коли шукати першоджерела цього типу, то, на мою думку, вся цілокупність цих істотних ознак мусить привести нас не до живописних його портретів, а до чеканних медальних його виображень, яких в свій час роблено на честь Петра багато. Спроби мої підшукати аналогії типу Петра з київської ратуші серед мальованих і гравірованих виображень Петра Першого, що в великій кількості зібрані в галереї Петра Першого в Російській Академії Наук і відділі Петра Першого в російській бібліотеці в Ленінграді, наслідків не дали. Літературні дані про портрети, що не увійшли в ці дві колекції, близьких варіянтів теж не дали[3]. Найближчим до ратушного виображення являється виображення на медалі на честь закордонної подорожи Петра після його перемоги над Кримом в 1696 р.[4]. Ця прекрасна медаль зроблена Христіяном Вермутом, придворним медальєром в Готі.

Правда, на чільному боці медали ми бачимо не кінне, а поясне виображення Петра en face, з лавровим вінком на голові, з скіпетром в правиці, в багатих латах і мантії поверх лат. Але дуже близька до постати Петра на ратушному бляті—постать Георгія на звороті медали: Георгій верхи на коні вправо в латах; поверх лат плащ; на голові шлем з султаном. Списом він поборає змія; на задньому плані—бомбардування Азова й Перекопа. Постать Петра на ратушному бляті являється сполученням обох виображень: за основу взято постать Ге-

---

[1] Стасовъ В., Галлерея Петра Великого въ императорской публичной Библіотекѣ, СПБ. 1903, ст. 1, № 3.

[2] Ibidem, № 9.

[3] Наприклад, згадки про портрети Петра верхи на коні у Васильчикова О портретахъ Петра Великого, Москва, 1872, с. 74—75, № 12, с. 94, № 23, с. 95 № 24, с. 101, № 28.

[4] Собраніе русскихъ медалей, изд. Археогр. Комиссіи, вып. I, СПБ. 1840, табл. IV, № 15; Иверсенъ Ю., Медали на дѣянія Импер. Петра Великаго въ воспоминаніи двухсотлѣтія со дня рожденія преобразователя Россіи, СПБ., 1872, с. 5. табл. VII, № 2.

Виображення Петра I з герба на київській ратуші.
(Всеукр. істор. Музей).

оргія з зворотнього боку медали, цій постаті дано обличчя Петра; за місць списав руки—жезл, а зайві виображення нижньої частини медали цілком одкинуті. Таким чином получилась не копія, а новий оригінальний твір. Напис на чільному боці медали ще більше стверджує нашу гадку—він майже тотожній з написом на ратушному бляті: «Petrus Alexeiewicz d:g universae maioris minoris et albae russiae czar et autocrator» [1]. Тут залишились неперекладеними лише два слова: «d:g», себ-то «dei gratia», решта слів перекладена цілком точно.

Інші медальні портрети Петра Першого стоять далі від ратушного: на медалі на честь перемоги під с. Лісним Петра виображено верхи, але з вінком на голові, замісць шлема, й без плаща поверх лат [2].

Медаль на честь полтавської перемоги ще далі від київського блята [3], але поруч з цим де-які деталі (ракурс правої руки, поза коня) гравюри полтавської перемоги роботи Пікара близькі до київського.

Найстарший з відомих мені портретів Петра з фельдмаршальським жезлом написано 1697 року.

Підводячи підсумок вищеподаному, можна сказати, що найстаршим портретом Петра, до якого є можливість однести виображення Петра на київській ратуші, являється медаль 1696 р. на пам'ять закордонної подорожи Петра, себ-то в часи збудування самої башти ратушної. Під свіжим вражінням перемоги Петра над Кримом кияне могли умістити під час збудування нової ратуші виображення царя Петра, скористувавши для того медаль, вибиту за рік перед цим.

«Теміда» 1777 р. з ратуші київської.
(Всеукр. істор. Музей).

Таким чином, цей блят міг бути зроблений в 1697 році.

Теміда.

Про статую Теміди на київській ратуші згадують лише пізніші автори. Гільденштедт, що бачив і описав ратушу в 1774 році, мовчить про неї і цілком слушно, бо статую зроблено, згідно з написом,

---

[1] Ю. Иверсенъ, Медали на дѣянія имп. Петра, с. 5, табл. VII, № 2.
[2] Ibidem V, № 8.
[3] Ibidem VI, № 6.

лише в 1777 році. Закревський каже, що Теміда була уміщена на фронтоні над галереєю другого поверху й була «колоссальная». Треба зазначити, що вона далеко не «колоссальная». Висота її разом з сферою, на якій вона стоїть, досягає ледве 1,5 метра. Богиня в піднятій правиці держала меч (від нього тепер збереглася лише ручка), в лівій руці вагу (вага теж не збереглась). Пов'язка, що бувала звичайно на очах у грецької Теміди—у київської Теміди піднята на лоб, і київська богиня правосудія дивиться спокійно на підсудних. Обличчя її повновиде, спокійне. На ній поколінна верхня одежа з широкими рукавами, оточена внизу бахромою. Поверх неї щось подібне до панцеру, які часто можна побачити на постатях Варвари, Катерини, Параскеви й инших святих жінок на українських образах. Спідня одежа її довга; з-під неї виглядають босі ступні ніг. Сфера, на якій стоїть богиня, приплюснута. На ній напис: «зделана 1777 года за правленія г˜пдина надворнаго совѣтніка войта григорія Сидоровича Пивоварова бурмистра Димитрія Александровіча и райцы Николая Леонтовича».

Фігура мідна склепана по отвісу з двох частин. Руки від ліктів, а також сфера, на якій стоїть Теміда, викуті з окремих блятів.

Загальні лінії цеї фігури несміливі, складки одежі в'ялі, збиті, мало виразні і не надають постаті Теміди потрібної монументальности. Волосся на голові трактоване неритмічно. Все-ж таки треба сказати, що це дуже рідкий і цінний зразок української скульптури цивільного характеру на класичну тему.

Що до стилю Теміди, то з нею трапилось те-ж, що з літературними типами класичних царів і героїв, коли вони попадали на підмостки середньовічної української сцени. Як в драмі, виплеканій духовною школою, класичні персонажі набирали релігійного характеру, так і тут класична богиня, що через підручники алегорій і символів, в яких так кохалась Европа XVI—XVIII ст., попала на Україну, тут в руках українських майстрів набула того загального вигляду святих Варвар або Параскев, які звичайно випускали з своїх майстерень українські майстри.

Київські міські гармати.

Привілеї польських королів і московських царів давали киянам право під час війни не ходити в похід, а лише оборонятись в місті. Тому кияне мали й в пізніші часи свою спеціяльну військову організацію: мали кінноту—з почесних громадян Києва й урядовців, піхоту, що складалась з звичайних ремісників, і артилерію. Коли регулярне військо кидало Київ, його місце по охороні Києва зараз же займало міщанське військо [1]. На початку XIX ст. цього війська було біля 2000 піхоти й біля 200 кінноти [2]. Кияне милувались своїм вій-

---

[1] Прокопович В., Київська міліція (Наше минуле. 1918 р., I, 78).
[2] Ibidem, 79.

Теміда (деталь).

ським звичайно двічі на рік—під час урочистих церемоній 6 січня на Водохрещі й 1 серпня, на Маковія, а також під час урочистих зустрічів «височайших осіб» і на инших урочистих святах, коли міське військо, озброєне, з сурмами й літаврами, під згуки магістратської музики шикувалось і приймало участь в урочистому поході.

За словами губернатора Ширкова (1790 р.) київські громадяне «по заведеному издревле порядку, вооружались точію пѣшіе саблями и ружьемъ, а конные саблями и пистолетами, пикъ же вовсе не было» [1]. Пізніше були зроблені й списи,—адже після пожежі ратуші 1811 р. було найдено в підвалах магістратських 600 накінечників списів.

Магістратська кіннота, або «товариство золотой корогви» була одягнена «въ единокалиберныхъ и единоформенныхъ одежахъ: тонко зеленого сукна, съ золотымъ балетомъ, черкасскахъ, а кафтанахъ красныхъ шелковыхъ, шапки малиновые бархатные съ кисти серебряными, съ околицами сѣрыми крымскими» [2]. Піхота була в підперезаних поясами кунтушах і високих шапках. За подробицями про склад і організацію київського міщанського війська, а також про київські церемонії одсилаємо до праць Закревського, Іконнікова, Прокоповича й перейдемо до пам'яток військових, що залишились до наших днів,—до гармат.

Окрім піхоти й кавалерії, як вище було сказано, київський магістрат мав також і свою міську артилерію в останні часи спеціяльно для церемоній, при чому ролю артилеристів виконували члени цеха «цилюрицького». Коли в 1767 році київські цилюрники відокремились від кравецького цеху і заклали свій власний цех, то постановою магістрату 16 квітня 1767 року ухвалено було «имъ цырюльникамъ поручить магістратскіе пушки, обовязать притомъ особливо ихъ подпискою, что они какъ тѣ пушки въ добромъ строеніи содержатъ, такъ изъ оныхъ въ случае какихъ церемоній палбу порядочнымъ образомъ производить имѣють» [3].

Тому в першому-ж пункті уставу цилюрницького цеху й сказано, «чтобъ всякъ зъ братіи майстерства цылюрническаго на сходки общей, а паче во время бываемой при магистратѣ кіевскомъ церемоніи и пушечной пальбы былъ, и ту пушечную пальбу производилъ порядочнымъ образомъ, а естли кто въ томъ окажется противнымъ, такового съ вѣдома магистрата кіевскаго штрафовать турмою и взятьемъ до собранія пяти фунтовъ воску» [4].

Чому власне на долю київських цилюрників випала така честь, невідомо, мусимо лише нагадати, що праця цилюрників в ті часи була ширша ніж зараз парикмахерів, в їх обов'язки між иншим входило й лікування ран. В пункті 10 устава сказано: «оное майстер-

---

[1] Андріевскій А., Кіевскій вооруженный мѣщанскій корпусъ въ 1790 году (Кіев. Стар., 1891 іюль, с. 129—131).

[2] Кіев. Стар. 1883, іюль, с. 548.

[3] Уставъ Кіевскаго цилюрническаго цеха 1767 года, Кіев. Стар. 1883, ноябрь, 475.

[4] Ibidem, 475.

ство цылюрницкое имѣетъ состоять въ томъ: бреить, кровь жилную и зашкурную пускать, рани гоить рубаніе, пробитіе и стреляние, а особливо въ вирваніи зуба и въ излѣченіи французской и шолудней болѣзней, въ поставки крастеровъ и въ шлюфованьи бритовъ» [1].

В архівних матеріялах, правда пізнішої доби, здибаємо вказівки на видатки на артилерію, напр., 1780 року «на исправленіе городской артиллеріи и принадлежностей къ оной, и на покупку огнестрѣльныхъ матеріаловъ» було витрачено 42 карб.[2]; 1806 року «на покупку припасовъ къ имѣющимся въ магистратѣ городскимъ пушкамъ для стрѣлянія при публичныхъ церемоніяхъ, бывшихъ каждаго года 6 генваря и 1 августа и на содержаніе оныхъ пушекъ пороховыхъ ящиковъ и лафетовъ въ исправности» витрачено 50 карб.[3].

Скільки саме гармат мав магістрат, не відомо; в існуючих джерелах є відомості про 13 гармат. Ті з них, що мають дати, належали до другої половини XVIII ст.: 1757, 1768 (дві), 1790 року (чотири), при чому лише останні мали написи про те, що їх зроблено для київської думи.

З 1831 року 11 з цих гармат (власне 7 мідних пушок, чотири мідні «единорога» і одна чугунна «гаубица») зберігались у київському арсеналі і з них, як доносив в 1838 році командир арсеналу, двічі на рік «кіевское купечество и мѣщанство, составляя вооруженный строй, 6 января слѣдовало за духовною процессіею на Іорданъ, а 1 августа на церковномъ парадѣ, производило холостую пальбу» [4]. Після скасування магдебурзького права у Київі і разом з ними і цих «церемоній», командир арсеналу подав в 1838 році заяву, щоб «записать мѣдныя орудія въ ломъ мѣди, а гаубицу передать въ гарнизонъ— въ ломъ чугуна», але інспектор арсеналів віддав наказа гармати берегти й віддавати їх магістрату для церемоній, на яких звичайно вони вживались [5].

Пізніше установлено їх точний розмір, а для де-яких і рік зроблення: 1 гармата вилита 1757 року вагою 4 п. 30 хунт.; 2 гармати 1768 р. в 10 п. 9 хунт. і 9 п. 38 х.; 4 вилито невідомо коли. Їх вага: 13 п. 16 х., 8 п. 16 х., 5 п. 6 х., 5 п. 3 х., усі чотири «единороги» вилиті 1790 року і мають написи: «Города Кіева общей думы». Вага їх 10 п. 32 х., 11 п. 3 х., 11 п. 8 х., 11 п. 14 х. Дві останні артилерійський департамент дозволив взяти для окраси залів складу, і вони пішли як «арматура къ орлу». Вони були передані до київського військового історичного музею й нарешті перейшли до відділу «Старий Київ» у Всеукраїнському історичному музею. На прикладеному знімкові маємо пару цих «единорогів». Середню частину гармат орнаментовано кружками й зигзагами. Між цапфами два дельфіни з чеканною лускою. На задній частині гармат серед такого-ж орнаменту

---

[1] Ibidem, 474.
[2] Андріевскій А., Истор. матеріалы, вып. 10, ст. 122.
[3] Андріевскій А., Истор. матеріалы, вып. 3, ст. 166.
[4] Мердеръ А., Мелочи изъ архивовъ юго-западнаго края. Кіев. Стар. 1901, май, 84—85.
[5] Ibidem, 85.

«Единороги» 1790 р. «города Кіева общей думы».
(Всеукр. істор. Музей).

овальне клейно з двохголовим орлом, арханг. Михаїлом в центрі орла й написом навколо: «города Кіева общей думы». Біля запала вибита вага: «11 п. 14 ф.». На другій гарматі—«11 п. 8 ф.». Закінчуються гармати хоботом в формі звірячої головки. На цапфі вибито: «1790 года». Довжина 109 сант., діяметр дульного зрізу 10,3 сант.

Окрім цих 11 гармат, магістратові належали ще дві однокаліберні чавунні гармати, що були потім знайдені після пожежі Київа 1811 року серед попелища ратуші. Після скасування магдебурзького права нова дума в 1836 році продала ці гармати купцеві Терехову, а той, прочитавши помилково на гарматі напис, як йому здавалось, «1371 рік», офірував ці гармати, як древность, цареві Миколі Першому. З наказу останнього, гармати оглянуто, і в складеному під час огляду акті вони описані так: «пушки калибра 1 дюйма; каналъ и камера цилиндрическіе, стѣнки ствола въ дульной части 1 дюймъ 1 линія, въ торели 5 дюймовъ 8 линій. Длина безъ винограда 2 фута 4½ дюйма. На казенной части одной, ниже фризовъ, отдѣляющихъ затравку—число 1371; цифры выпуклыя, величиною 7 линій», «но оное (добавлено въ акті) не должно означать года вылитія орудія, ибо въ XIV столѣтіи, по введеніи въ употребленіе пороха, не могли отливать подобныхъ хорошо отдѣланныхъ орудій съ дельфинами, цапфами и соблюденными во всѣхъ частяхъ размѣрами». Одну з цих двох гармат передано до Кронверкського музею в Ленінграді. За словами А. Мердера, «лѣвый дельфинъ у нея отбитъ; въ украшающей ее цифрѣ 1371, или (1.Е) Управленіе музея усматриваетъ N или клеймо. Дѣйствительное время отливки—начало XVIII вѣка». Ця гармата перебуває й зараз в Артилерійському музею в Ленінграді. Пара до неї на початку XX століття ще зберігалася в київському артилерійському складі; в ній лише «дульная часть, виноградъ и дельфины отбиты» [1].

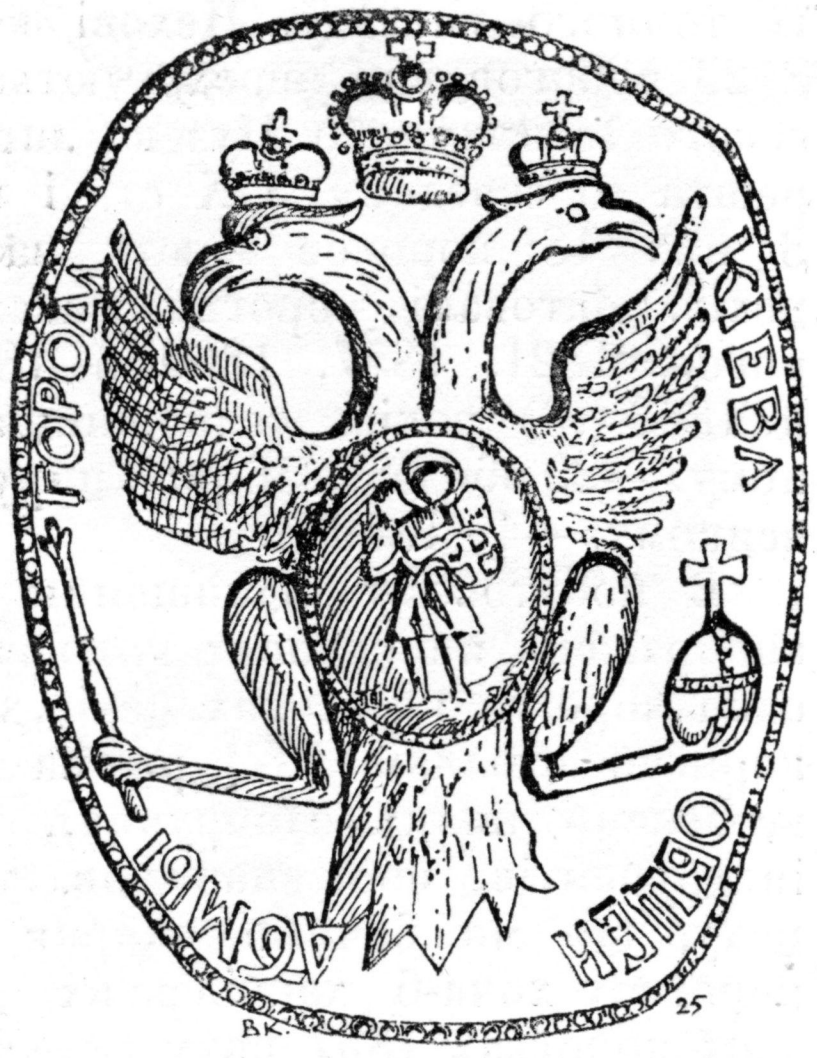

Деталь «единорога» 1790 р.

Корогви й значки.

Київський магістрат мав свій прапор—«золоту корогву», яку охороняло «товариство золотої корогви»—магістратська кіннота. Кожний з цехів теж мав свою корогву. В старі часи, коли киянам доводилось

[1] Мердеръ Алексѣй, Мелочи изъ архивовъ юго-западнаго края, К. Ст., 1901 март, 155—7.

обороняти свої деревляні стіни, ці корогви грали ролю звичайних військових прапорів. Пізнішого часу цехи виступали з своїми корогвами лише під час церемоній, або похорон членів цеху.

Магістратська золота корогва до нас не дійшла, і ми не знаємо її точного вигляду. Цехові корогви збереглись, але пізньої доби. З 23 корогов, що переховуються у відділі «Старий Київ» Всеукраїнського Історичного Музею, лише дві належать до початку XIX ст., а решта до середини XIX ст. і переважно до другої його половини. З них 18 корогов мають написи про належність їх до певних цехів. Датовані корогви належать 7 цехам: «столярному» 5 корогов: 1821, 1857, 1860 й 1866 (2) років; «кузнецкому»—4: 1858 й 1868 (3) років; «сапожницкому»—3: 1853, 1865, 1870; «риболовному»—2, обидві 1856 р.; «цирульницкому»—2, обидві 1883 р.; «кравецкому»—1, 1859 р.

В побутовому відношенню дуже характерним являється звязок виображень на цехових корогвах з фахом даного цеху. На жаль, ні одна корогва київських цехів, з тих, що залишились (коли не рахувати корогви столярів 1821 р., на якій в обрамлення образа св. Йосипа вставлено пилку одноручну), не має на собі виображень цехових інструментів, або знаряддів, що характеризували-б ремество даного цеху, що ми бачимо, наприклад, на печатках київських цехів і на корогвах хоча-б харківських цехів, досить пізнього походження. На двох корогвах 1857 року київських цехів бачимо виображення двохголового орла; на звороті літеру «А», що має означати, звичайно, початкову літеру тодішнього царя. На решті-ж корогов намальовано звичайні образи.

Правда, серед цих образів де-які мають певне символічне значіння і безумовно мають на меті характеризувати фах даного цеху, але таких небагато: у рибальського цеху—чудесний лов риби (на звороті хрещення); у столярів—Йосип ціломудренний, виображений або окремо, як на корогві 1821 р. (на звороті божа мати з немовлям), або з святою родиною, при чім самого Йосипа виображено за столярною роботою—на корогвах 1860 р. (на звороті св. Катерина) й 1866 р. (на звороті св. Георгій).

Поруч з цим бачимо, що ці-ж таки самі цехи справляли собі корогви й з иншими образами: рибалки в 1856 р.—корогву з введенням во храм і Миколою угодником, а столяри в 1866 р. з різдвом Христовим й Михайлом архангелом на звороті.

У шевців улюбленими святими були Козьма й Дем'ян. Їх образи бачимо на трьох корогвах—1853, 1865 і 1870 рр., при чому на звороті виображені Петро, Павло й Катерина на першій корогві, хрещення на другій і Олександер Невський на третій.

Здибається образ Козьми й Дем'яна й у ковалів, хоч у останніх частіше бачимо св. Володимира (двічі) й хрещення (двічі). Останнє на звороті має арх. Михайла або Елеазара з Соломонією. Хрещення з арх. Михайлом на звороті ми бачимо й у ганчарів (1859 р.). Найбільш войовничим був все-ж цех цилюрників. Їх корогви, справлені

Корогва столярного цеху 1821 р.
(Всеукр. істор. Музей).

в 1883 р., майже через 50 років після скасування магдебурзького права, з традиції повторюють ті самі образи, що були за тих часів, коли цилюрники відали ще міською артилерією. На цих корогвах бачимо арх. Михаїла з Миколою угодником на звороті, на другій— Олександра Невського з Володимером на звороті.

Наведемо написи на корогвах:

Корогви столярного цеху.

1) Корогва червоного єдвабу з іконою ціломудренного Йосипа. «Стараниемъ Кіевскихъ гражданъ Ратсг... Якова Гроздовского, бывшихъ алтмановъ Пантелимона Козира, Корнѣя Клим...ка, урядника Григорія С...ка и протчихъ вкладчиковъ отъ доброхотнаго подаянія въ денежной суммѣ року 1821 года декабря 20 дня».

На звороті, де образ божої матери з младенцем і св. Катериною: «сія хоругвія сооружена въ цехъ столярній... за битность Господина Кіевского войта, имянитаго гражданина Михайла Ивановича Григоренка, кіевскихъ цеховъ ремесленного головы Михайла Ивановича Приходька и протчихъ Годовыхъ по виборамъ находящихся Господъ магистратовихъ Бургомистровъ и ратсгеровъ року 1821 года декабря 20-го дня». Розм. 155×135 см.;

2) значок столярного цеху брунатної матерії. На тім боці, де в вінку літера «А», на бинді напис: «столярного цеха 1857 года». Розм. 90×83 см.;

3) корогва 1860 року білого сукна, на боці з святою родиною: напис «сооружена обществомъ столярнаго цеха». На звороті з виображенням Катерини: «1860 года 1 августа за бытностъ цеховаго Старшины Захарія Безчастнаго». Розм. 166×145 см.;

4) значок синього сукна з образом св. родини: «сей значокъ сооружонъ обществомъ столярнаго цеха 1866 года октѧбра 1 днѧ». На звороті Георгій. Розм. 108×110 см.;

5) значок синього сукна з образом різдва христова: «сей значокъ сооруженъ.... столярнаго цеха 1866... да октѧбр». На звороті арх. Михаїл. Розм. 110×108 см.

На корогвах кузнецького цеху:

6) корогва червоного сукна з образом хрещення: «1858 года іюня 25 дня сія хоругва цеха кузнецкаго сооружена за бытность старшины Дѣниса Куценка согласія обсчества сѣго цеха». На звороті, де образ Елеазара й Соломонії: «1858 года іюня 25 дня. Въ цехъ кузнецки сія хоругва напісана усѣрдіемъ и стараніемъ и собственнымъ коштомъ Кіевскимъ месчаниномъ Димитріемъ Маркошевскимъ пісалъ Филиппъ Кохновъ». Розм. 166×187 см.;

7) значок блакитного єдвабу з образом Кузьми й Дем'яна: «значокъ кузнечнаго общества». На звороті, де виображення св. Володимира: «1868 года здѣланій сей значокъ въ битностъ ремеснаго старшины Михаила Маковскаго». Розм. 104×90 см.;

8) значок блакитного єдвабу з образом хрещення й арх. Михаїла на звороті. Написи такі самі. Розм. 104×85 см.;

9) значок блакитного єдвабу з образом Володимира в дубовім вінку й Кузьми й Дем'яна на звороті. Написи такі самі. Розм. 105×90 см.

Корогви цеху шевського:

10) корогва жовтого єдвабу з образами Петра, Павла й Катерини: «1853 года декабря 20 сія хоругва сооружена въ цехъ сапожный стараніемъ бывшихъ старшинъ Павла Кобца, Филипа Погуляева, Петра Сотникевича, Василія Гука и цеховаго письмоводителя Ивана Пискунова и прочихъ доброхотныхъ дателей въ бытность цеховаго старшины Назарѣя Приходьки и пр....». На звороті богородиця, Козьма й Дем'ян. Внизу Покров. Розм. 187×166 см.;

11) корогва червоного сукна з образом Козьми й Дем'яна: «сія хоругва общества сапожного». На звороті з образом хрещення: «сооружена 1865 года Петромъ Шереметьевимъ по согласѣю общества». Розм. 173×129 см.;

12) корогва червоного сукна з образом Олександра Невського: «сапожнимъ цехомъ сооружена 1870 года». На звороті Кузьма й Дем'ян. Розм. 132×95 см.

Корогви цеху рибальського:

13) зеленого сукна з образом введення в храм: «сей значок сооруженъ 1856 г.». На звороті з образом Миколая: «цеху риболовнаго». Розм. 112×97 см.;

14) червоного сукна з виображенням хрещення: «сіѧ хоругвь сооружена 1856 Года Декабря 22-го». На звороті ловлення риби: «цеха рыболовнаго». Розм. 150×140 см.

Корогви цеху цилюрного:

15—16) лілового єдвабу з образом арх. Михаїла: «общества парикмахерскаго и цырульницкаго цеха». На звороті, де образ Миколая: «въ бытность Старшины Василія Кличевскаго 1883 года іюля 15-го». Розм. 105×105. Такі-ж написи й на другому значку цього цеху з Олександром Невським і Володимиром святим. Розм. 108×108. Такого-ж матеріялу;

Корогви ганчарського й кравецького цехів:

17) корогва червоного сукна ганчарського цеху з образом арх. Михаїла: «1858 года сооружена од общества бывшаго старшины Іоанна Попова». На звороті, де образ хрещення: «1859 года цеха гончарскаго»;

18) корогва кравецького цеху білого сукна, з ініціялом «А»: «кравецкаго цеха 1857 года». Розм. 90×90 см.

Три корогви мають написи, з яких не видно, якому саме цехові вони належали:

19) корогва червоного сукна з образом хрещення: «за рочныхъ старшинъ пожертвованіемъ купца Савина, Николая Сѣрика и Петра Шереметьева». На звороті, де образ арх. Михаїла: «Петра Ситникевича 1861 юля 27 и стараніемъ Филипа Ласкаваго и Василіѧ Рука піс....кох».

20) червоного сукна з образом Івана Предтечі: «1863 года сей значокъ пожертвованъ Иваномъ Терновскимъ». На звороті св. Євдокія; наоколо неї виноград, а в кутах 4 янголи;

21) корогва червоного сукна з образом введення. На бинді напис: «1869 Кондратъ.....» «живописецъ Смолянскій». Розм. 116×101 см.

Корогви без написів:

22) корогва червоного єдвабу початку XIX ст. з виображенням трьох святих, розм. 168×160 см., а також:

23) значок блакитного єдвабу в квітах середини XIX ст. з образом Кузьми й Дем'яна, а на звороті—«святих дарів». Розм. 95×76 см.

Як видно з допіру наведених написів, було дві назви для цехових прапорів: «хоругва» або «корогвія» й «значок». Першу назву мали прапори більші розміром від 187×166 см. до 150×140 см.; значки-ж мали розмір від 110×108 см. до 104×85 см., інші характерні ознаки помітити важко. Цей розподіл цехових прапорів на два типи й збереження старих назв свідчить про живучість ще старих, чисто військових традицій в побутових формах цехів, навіть в ті часи, коли в самій організації цехів не залишалось нічого, що-б їм відповідало.

Цехові іпокліти-оксамити.

Серед релігійно-обрядових функцій цехів було, між иншим, погребення своїх членів: майстрів, підмайстрів, учнів. Убогих цехових цех ховав на свої кошти. Для похоронних обрядів цех мав сукно, оксамит, свічки [1] і в повному складі був присутній при похоронах. Коли ховали війта, або взагалі поважну людину, то в процесії похоронній приймали участь або усі цехи, або де-кілька, і ось тоді перед гробом покійного несли кожен цех свій «кенотаф» (імітація труни), накритий оксамитом розшитим, і несли корогви.

Мітр. Серапіон в своїому щоденнику зберіг де-кілька згадок про такий похорон у Київі з участю цехів. За його словами, під час похорону київського губернатора Панкратьєва 19 березня 1810 року «были несены отъ шести цеховъ шесть пустыхъ гробовъ, накрытыхъ покровами, шитыми очень богато и хорошо золотомъ по красному бархату» [2].

В 1813 році 29 січня на похоронах війта київського Рибальського «въ церкви было около гроба 18 знаменъ, і когда гробъ вынесли изъ церкви, предъ гробомъ ѣхало до ста гражданъ въ наилучшемъ уборѣ, на найлучшихъ лошадяхъ и въ малороссійскомъ богатомъ платьѣ, впереди всей процессіи несли 12 гробовъ, покрытыхъ богатыми пеленами, шитыми золотомъ и серебромъ!» [3]

В 1816 р. на похоронах господаря молдавського Іпсіланті 30 червня 1816 р. «15 городскихъ цеховъ приняли участіе въ церемоніи съ своими гробами и знаменами» [4].

Останній раз Київ бачив похорон по старому звичаю з участю ремісничих організацій з цеховими іпоклітами й прапорами в 1900 р.,

---

[1] Клименко Ф. В., Западно-русскіе цехи XVI—XVIII в. Кіевъ, 1914, с. 22.

[2] Хроника общественной жизни по дневнику митр. Серапіона (1804—1824) Кіев. Стар. 1884, іюль, с. 442.

[3] Ibidem, 455.

[4] Ibidem, 458.

коли ховали міського голову С. М. Сольського. Правда, київські громадяне тоді вже не їхали верхи на конях «въ малороссійскомъ богатомъ платьѣ», як на похоронах війта Рибальського, а йшли пішки, в звичайному тогочасному вбранні; але в жалібному поході, на де-якому віддаленні перед катафалком з труною несли «кенотафи»—півциліндричні деревляні ящики, на яких і лежали іпокліти.

Чотири цехові прапори несли біля катафалку, де-кілька — біля іпоклітів, а решту (всього їх було тоді коло 20) на протязі усього жалібного походу. Іпоклітів було лише три, між иншим, іпокліт шевського цеху 1796 року й кравецького 1829. За словами кореспондента, кожний з трьох іпоклітів уявляв велике синє суконне покривало, обшите наоколо золотим позументом і китяхами. «Ипоклитъ сверху имѣетъ дорогое бархатное покрывало, расшитое (?) золотой парчой; посединѣ его вышитъ крестъ и лики святыхъ, а по сторонамъ церковно-славянская надпись о принадлежности ипоклита извѣстному цеху и времени его изготовленія» [1].

У відділі «Старий Київ» Всеукраїнського Історичного музею є два «оксамити» київських цехів, кушнірського 1778 р. й шевського 1794. Вони дуже подібні один до одного. Перший з них зеленого оксамиту, розшитий сріблом. Посередині в дуже витягненому прямокутнику вишито хрест шостиконечний з написом «ІНЦИ» і вінком терновим замість тіла Христова; барокові й неспокійні постаті чотирьох янголів з знаряддям мук христових; вгорі сонце, місяць і дух святий серед облаків. В нижній частині чотирьохкутника напис: «сооружили сей оксамитъ цеху кушнѣрскаго стараніемъ рочнаго цехмистра Іоанна Паволоцкаго и господъ цехмистровъ со всею братіею: 1778: года: мца декабра: 12:дня». Далі площа «оксамита», як иноді буває на правобережних українських килимах, розпланована трьома концентричними каймами. Середня уявляє текст відомої похоронної молитви: «плачу и рыдаю...», а всі инші розшиті рослинним орнаментом типа безконечника. Лінія орнаменту досить упадочна й збита. Рух його йде від кутів, які розшиті особливим орнаментом, до середини, де він і розрішається. По краю оксамит розшито бахромою.

«Оксамит» шевського цеху червоного оксамиту зроблений на зразок першого: такий же хрест і янголи, напис зі словами молитви, такі-ж орнаменти; ріжниця власне лише в тім, що напис про належність його цехові зроблений не під хрестом, а наоколо зовнішньої орнаментальної кайми справа й зліва на вузенькій смужці зеленого оксамиту, якою обшито оксамит з усіх боків. Напис такий: «здѣлань сей оксамитъ цеху шевского за согласіемъ именитаго гражданина Евфима Митюка господъ шафаровъ цехмистровъ а стараніемъ рочнаго оуправнаго старшины Ивана Глеваского и товарищей Лукіяна Голованенка и Кодрата Авдіева и всей братіи 1794 года мца сентября 15 дня». На коротких (верхній і нижній) боках цеї зеленої полоси вишито зірки, ромби, кружечки, далі бахрома.

---

[1] Кіевлянинъ, 1900, № 312 з 10 листопаду.

Оксамит кушнірського цеху 1778 р.

(Всеукр. істор. Музей).

Третій оксамит—малярів—зроблено ще пізніше—в 1798 році. Він відріжняється типом від перших двох, простіший і нагадує надгробні покривала простих сільських церков. Він червоного оксамиту, на якому вишита золотом і шовком голгофа. По каймі оксамиту: «Святый Боже...». Під голгофою вишито напис: «сіе покрывало здѣлано для оумершыхъ въ Управѣ иконописной общественнымъ коштомъ изъ согласиемъ почотнѣйшихъ и всей братіи въ битностъ оуправного старшини лукѧна веделского 1798 года декабря 20».

Четвертий оксамит, хоч і має напис, але в ньому не говориться, якому цехові він належав. Він темнозеленого сукна; на ньому з пасом кремового єдвабу нашита голгофа. Внизу напис: «1793 года мцѧ іюлѧ за управного старшини Василіѧ Шнищенка и старшинскихъ товарищей Федора Лѣниваго Стефана Маіоренка». Розм. 176×103 см.

Де решта іпоклітів, що не попали до музею, з'ясувати поки-що не пощастило. По де-яких відомостях один був в Царе-Костянтинівській церкві («Кіевлянинъ», 1900, № 312 від 10 листопаду), але зараз там його немає. Другий переховується в якійсь організації ремісничій.

Що до самої назви «оксамит», «іпокліт», то термін «іпокліт» також як і «кенотаф» належить місцевій усній київській традиції, а термін «оксамит» вживали, як бачимо з написів, самі цехи, поруч з назвою «покривало», і виник він, як видно, з назви того матеріялу, з якого робились переважно ці цехові нагробкові покривала.

Печатки.

Київськнй магістрат, як і київські цехи мали свої печатки. Магістратська печатка на протязі де-кількох сот років де-кілька разів мінялася, але в оригіналі не збереглося жадної печатки. Зате збереглося досить документів з відбитками печаток, починаючи з першої половини XVII ст. Найстарша з них належить першій половині XVII ст. Її маємо на документах 1638—1639 років [1]. Печатка під кустодією паперовою. Середину її займає міський герб—на щиті німецького типу самостріл, направлений вліво, що займає всю площу щита. Печатки збереглись недобре і тому напис можна прочитати лише приблизно: «sgil offic n coss civit. r m kiovien». Розмір 3,2 см.

На документах третьої чверти XVII ст. здибаємо зразок печатки, який мабуть було зроблено зараз же після приєднання України до Росії. Вона трохи більшого розміру, ніж перша (3,7 см.). Герб на щиті не німецького, а французького геральдичного типу. «Куша» (як називали самостріл за прикладом поляків), повернена не вліво, а догори. Напис можна прочитати так: «печать царского величества малыѧ россіи града Кіева».

В 1671 році була зроблена нова печатка, трохи відмінна від попередньої. Вона ще більших розмірів (4,2 см.), щит і куша такого-ж типу, як і на попередній печатці, лише над щитом яскраво виступають

---

[1] Книга київського центрального архіву, № 3509, арк. 34, 39, 53

три струсових пера; просторінь наоколо щита досить багато орнаментована. Напис читається добре: «печат мѣскаѧ маістрату его ц в кіевского а х о а». Цю печатку здибаємо на документах 1672—1694 років [1].

Єсть звістка, що на документі 1698 року здибаємо иншу печатку: рука, що тримає самостріл луком догори, з написом: «печать мѣсскаѧ маістратѵ—его ц. в. Кіевскіѧ ѡтчіи» [2].

Мені не довелося бачити ні цього документу, ні видання, в якому опубліковано знимок з печатки [1]. В напису на цій печатці викликає сумнів останнє слово своєю граматичною непогодженістю з иншими словами фрази й своєю поодинокістю в порівнянню з печатками магістратськими инших доб. Що до описання самого герба, то сумнівна теж «рука», що тримає самостріл.

Печатка магістрату київського 1671 р. *(Історія України М. Грушевського).*

Останній варіянт печатки з виображенням самострілу був зроблений на початку царювання Єкатерини II. На ній характер щита змінено—замість французького, бачимо польський тип, теж трохи змінений. Самостріл так само направлений догори; обабіч трьох струсових пір дві зірки умі-
щено. З верхньої частини щита спускається донизу рослинний орнамент. Напис читається так: «еѧ імператорского величества маистратѵ кіевского печать 1762 іюн 28». Розмір 5 см. Печатка теж під кустодією, як і всі попередні. Про печатку з самострілом згадує й Новгородцев в 1784 році: «Городажъ Кіева, гдѣ жительствуютъ мѣщане, магистратская печать имѣетъ изображеніе лука съ тетивою и называется куша» [3]. В цьому описанню маємо де-яку неточність: Новгородцев називає кушею не самостріл, а лук з тетивою. На мою думку скоріше можна припустити, що Новгородцев помилково самостріл називає луком, ніж те, що в печатці міста Київа в часи Єкатерини II справді виображення самострілу було замінено на лук.

---

[1] Ibidem, арк. 21 звор., 49, 61 звор.; 63 звор., 67.

[2] Цитую за Смирновим, Я. І. Рисунки Кіева 1651 г. по копіямъ ихъ конца XVIII ст., Труды XIII Арх. С. т. II, Москва, 1908, с. 21. Смирнов це взяв з видання «Снимки древнихъ русскихъ печатей государствъ, царскихъ, областныхъ, городскихъ, присутственныхъ мѣстъ и частныхъ лицъ», вып. I, Москва, 1880, № 68 і 69.

[3] Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева,—Кіевъ 1874, с. 125—6. Куша, слово французького походження (couche, часть корби, що прилягала до обличчя), вживалось і у Чехів і в Поляків для зазначення самостріла, удосконаленого луку з корбою для натягання тетиви й язичком для спускання. Куша була гербом де-кількох литовських родин, між иншим, Корейвів і Бурмаків, Gloger, Encyklopedia staro-polska, Warszawa, 1902, с. 126.

Магістратська печатка з виображенням самостріла перестала вживатися, здається, що до смерти Єкатерини II, принаймні, за де-якими відомостями, її вже не вживали в 1795 р. [1].

Печатка братства київських цехів XVII ст.
(Всеукр. істор. Музей).

Печатка цилюрицького цеху 1820 р.
(Всеукр. істор. Музей).

Прослідити форму київської магістратської печатки, починаючи з кінця XVIII ст., мені не довелося.

Печатка столярного цеху 1821 р.
(Всеукр. істор. Музей).

Печатка ганчарського цеху 1852 р.
(Всеукр. істор. Музей).

Що до цехових печаток, то з 13—15 цехів, що були на початку XIX ст. у Київі [2], оригіналів печаток збереглося лише п'ять. З них тільки одна належить XVIII сторіччю, а решта чотири—XIX ст.

---

[1] Краткое историческое извѣстіе о Кіевѣ, Кіевъ, 1795, с. 8.

[2] Якщо вірити мітр. Серапіону, в 1816 р. було у Київі 15 цехів, бо за його словами, саме 15 цехів приймало участь в похоронах молдавського господаря Іпсіланті. Тим часом в проєкті перебудови згорілого контрактового будинку «для помѣщенія ремѣсленной управы съ городскими цехами 1819 года» архі-

Перша, це мідна печатка. Внутрішнє її коло розподілено на чотири рівних частини, в яких уміщено виображення знаряддів чотирьох цехів: шевського, кравецького, кушнірського й ковальського. Наокoло, над примітивною орнаментикою уміщено напис: „pieczęc bratswa cehow kiowskich“. За те, що ця печатка належить добі до приєднання України до Росії, окрім стилю її, свідчить також і польська мова напису.

Печатка цеху «мѣлочью торгующихъ» 1859 р. *(Всеукр. істор. Музей).*

Далі в хронологічному порядкові йдуть: 1) «печать цеха цылюрицкаго 1820 года». На ній виображено ножиці, бритву, гребінець з косою, маленький слоїчок і приладдя, подібне до ножиць; 2) «печать цеха столярного 1821 года». На ній виображено пилку-одноручку, циркуль, наугольник, стамеску й фуганок на довгому варстаті; 3) «печать цеха гончарскаго 1852 г.» з виображенням п'яти зразків ріжного посуду, й 4) «печать цеха мѣлочью торгующихъ 1859-го» з виображенням ваги і гирів.

Ці печатки переховуються у відділі «Старий Київ» Всеукраїнського Істор. Музею. Архівні розшуки мусять, звичайно, дати відбитки й инших цехових печаток київських на старих документах.

Цехові скриньки.

Вище ми згадували, що київський магістрат тримав свої старі привілеї в двох скриньках—окремо привілеї королів польських й царів російських. Подібну-ж скриньку мав кожний цех; в ній переховувались цехові привілеї, реєстри, книги й гроші. Цехова скринька мала й певне символічне значіння—під час цехової сходки вона містилась на столі «для соблюденія почтительности къ цеху и уваженію самихъ себя»[1].

Цехові книжки старіших часів до нас не дійшли, але залишилось де-кілька скриньок, що їх було зроблено вже після введення Єкатериною «городового положенія» 1785 р. Вони являють собою інтересне сполучення старої цехової скриньки з російським зерцалом, що його уміщено на верхній дошці кожної скриньки. Всього залишилось 8 скриньок; з них у трьох не збереглось зерцал. Окрім скриньок з зерцалами єсть ще одно зерцало, що укріплене, замість скриньки, на трьохкутному п'єдесталі.

Всі ці скриньки з зерцалами зроблені в стилю рококо трохи грубуватих занепадових форм й пофарбовані скриньки зеленою й червоною

текта Андрія Меленського, зазначено, окрім самої ремесленої управи, лише 13 цехів: кравецький, кушнірський, різницький, ткацький, ковальський, бондарський, ганчарський, золотарський, цилюрницький, малярський, рибальський, перепечайський, музичний. Всеукр. Істор. Музей, відділ рукопис. № 206—36.

[1] (Ф. В. Клименко, Западно-русскіе цехи XVI—XVIII вв, К., 1914, с. 40).

фарбою, а зерцала—червоною або білою. Кожна скринька має три висувних шухлядки, що замикались на внутрішні замочки й являє собою ступінчату будову з хвилястими профілями стінок. В такому-ж стилі зроблено й зерцала: вони трьохкутні з хвилястими, а не простими гранями; низи їх дуже розширені, грані зерцал орнаментовано рельєфним різьбляним орнаментом. На боках уміщено початок наказа про «ремесленное положеніе», а також де-які пункти цього положення, а саме 18, 19, 21, 25, 26, 27, 83, 84 й 85, що варіються в ріжних комбінаціях на ріжних зерцалах. В цих пунктах трактується про обов'язки старшини, майстрів, підмайстрів, учнів, про додержання «благочинія» під час зборів ремісників, про розбор сварок і т. и.

Розмір скриньок не одинаковий: висота в межах від 32 см. до 36 см.; довжина від 37 до 45,5 см. й ширина від 27 до 35,5 см. Розмір зерцал — 27—28 см. вишина, а бічні сторони в найширшому місці від 18 до 23,5 см.

Що до написів на самих скриньках, то найбільш характерний напис на скриньці «мелочу торгующихъ», що ясно зазначає мету скриньки: «1787 года октября здѣланъ сей ящикъ въ управу мелочу торгующихъ для сохраненія грамоти и городового положенія за управного старшини Онісіма Чернявского и с товарішы Романа Нестеровского Ивана Топчія». Про гроші, як бачимо, тут нічого не говориться. В списковi 13 цехів на плані Меленського 1819 р., що ми вище наводили цеху «мелочу торгующихъ» немає, хоч печатка пізніших часів, як ми бачили, збереглась.

Трохи старша скринька кузнецької управи: «здѣланъ сей ѧщикъ въ управу кузнецькую за управнаго старшины Івана Сѣричевскаго и старшинскіе товарищи Івана Кучерѧваго, і Ѧкова Степуренкова и всей братіи 1786 года декабря 20 дня». Інтересно, що в цих найстарших написах скриньки називаються не зерцалами, хоч вони й мають на собі зерцала, а все-ж—ящиками. Очевидно, незважаючи на реформу 1785 р., старе символічне значіння цехової скриньки збереглось і не було одразу усунуте зерцалом, як символом царської особи, скринька лише змінила трохи своє призначеннє, зробившись місцем «сохраненія грамоти и городового положенія», і лише в пізнішому напису на одній з скриньок ми здибаємо термін—«зерцало»: «обновися зерцало сіе за бытности рочного цехмистра Ивана Заикина 1820 года, марта 15 дня». Цей напис зроблено поверх старого затертого напису. На инших скриньках написи майже знищені. На двох залишились лише незначні їх рештки: 1) «сей... здѣланъ въ бытность... хри...енка ...ар.... Прокопа Янецкого ...мъ всего общества»; 2) «....брской ...са управна ....хъ товарищей Никита Захаревскій... Подгорній».

Палиця ремесленого голови.

За словами Павла Алепського, у київських магнатів був звичай ходити з досить товстими палицями бамбуковими й инших сортів. Подібні-ж палиці носили й менші магнати й багатії, а також настоятелі манастирів і старші манахи. Палиці ці були иноді з срібними

набалдашниками[1]. Збереглось чимало старинних портретів XVII, XVIII й першої половини XIX ст. міщан і духовних з такими палицями в руках. Носили їх і цехмістри. Залишилась між иншим палиця ремісничого голови київського, висотою 130,5 см. Набалдашник у неї срібний (12 проби), золочений, грушевидної форми, гранчастий. Нижче набалдашника дві розетки срібні. На набалдашнику напис: «за битности ремесленного голови Богаевского 1820 года».

Монумент в пам'ять повернення магдебурзького права Київу (або нижній пам'ятник Володимира).

В довгій боротьбі киян за свої права й вольності державний прес російського царського уряду иноді вільнішав. Так, напр., 1802 р. Олександр I повернув Київу скасоване магдебурзьке право. Вдячні кияне в пам'ять цього збудували монумента в формі колони над хрещатицьким джерелом, що старими переказами було звязане з хрещенням киян. Цей пам'ятник звичайно й зветься пам'ятником хрещення, або нижнім пам'ятником кн. Владимира, згідно з написом, що є на пам'ятникові: «святому Владиміру просвѣтителю Россіи». Але другий напис докладніше з'ясовує головну мету збудування цього пам'ятника. На нижньому русті колони, на дошці написано: «усердіемъ кіевскаго гражданства за утвержденіе правъ древнія сея столицы Всероссійскимъ Императоромъ Олександромъ I—1802, сентября 15 дня».

Цей монумент являється досить простим, але інтересним і не шаблоновим пам'ятником старого київського будівництва. Верхня його частина являє собою колону тосканського ордену, яка увінчана хрестом. Нижня її частина рустована. Нижня частина монумента являє собою дві інтересно сполучені піварки, які й являються підніжжям для колон. Загальна висота пам'ятника 10 сажн. 2 арш.

Як бачимо, небагато залишилось пам'яток мистецтва й побуту, звязаних з іменем старого київського самоврядування.

Інтересно, що особливо негативну ролю, що до охорони цих пам'яток, грали представники того нового самоврядування, що прийшло на зміну старому.

Вище ми вже говорили, що в 1835 р. нова дума продала з торгів не лише 600 наконечників списів, що ними була озброєна міська міліція, але й старі магістратські гармати, й лише культурності або честолюбію купця Терехова, що придбав гармату й потім подарував її, треба завдячити, що вона існує й досі. Нова дума продала й срібний посуд, на якому частував своїх гостей старий київський магістрат[2]. Зник невідомо де й старинний меч, яким стинали голови з присуду київського магістрату за магдебурзького права. Статуя Теміди й чеканне виображення Петра I урятовані були теж з приватної ініціятиви.

---

[1] Сборникъ матер. для историч. топогр. Кіева. Кіевъ, 1874, с. 59, 85.
[2] Кіевлянинъ, 1896, № 93.

Особливо інтересна в цьому відношенні доля «архангела Михаїла». Але дамо в цій справі слово міському голові Рененкампфу, який в пізніші часи мусів захищатись від обвинувачень, що не велів її зберегти.

«Что касается статуи архангела Михаила,—пише Рененкампф,—стоявшей на фронтонѣ думы, но едва-ли украшавшей его, то когда было рѣшено передѣлать зданіе бывшей думы въ гимназію, фигура эта была снята со зданія; при первомъ же взглядѣ на нее было видно, что эта фигура была сдѣлана изъ латуни крайне небрежно, аляповато, и не имѣетъ никакого археологическаго значенія; по разспросамъ оказалось, что она была сдѣлана и поставлена въ позднѣйшее время, когда послѣ пожара въ Кіевѣ въ 1806 году, испепелившаго половину Подола, дума была переведена въ свое новое помѣщеніе. Не рѣшаясь, однако бросить въ хламъ эту фигуру, изображавшую св. покровителя г. Кіева, мы обратились за совѣтомъ къ бывшему ректору духовной академіи, позднѣе архіепископу Рижскому Филарету (основателю музея древностей при духовной академіи), который, осмотрѣвъ ее, съ улыбкою сказалъ намъ: статуя эта не рекомендуетъ кіевскихъ мастеровъ, ни для чего она не годится, благословляю васъ обратить ее въ ломъ! Н. Рененкампфъ» («Кіевлянинъ», 1896, № 96).

Ця цитата сама за себе говорить. Пікантно те, що в ролі нищителів пам'ятників мистецтва виступають не прості некультурні громадяне, а ректори двох вищих освітніх інституцій київських—університету й духовної академії, один як міський голова, а другий до того-ж фундатор музею древностей.

На щастя й тут пам'ятник старовинного мистецтва урятувала приватна ініціятива: якийсь «секретар сиротського суду» Іщенко випросив виображення арх. Михаїла до Щекавицької церкви, яку він опікував. Воно довго висіло там над входом в церкву, поки її не було забрано до музею.